

KU TSAN'WIWA KA TIMFANELO TA
VAMANANA EKA TSALWA RA
NDLANDLALATI YA MALENGA RA
A.D. MAHATLANE NA NKHAVI WA
LE NDZHAKU RA N.B. MKHARI

hi

TINYIKO SARAH HOBYANI
[REDACTED]

Xitsalwana xo engetela eka swilaveko

swa xikambelo xa

"DEGREE OF MASTER OF ARTS"

eka

NDZAWULO YA XITSONGA

EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI: DOK. O.R. CHAUKE

LEMBE: 2012

DEDICATION

I swear and take an oath that KU
TSAN'WIWA KA TIMFANELO TA
VAMANANA EKA MATSALWA YA
NDLANDLALATI YA MALENGA RA A.D.
MAHATLANE NA NKHAVI WA LE
NDZHAKU RA N.B. MKHARI is my own
work, there is no other university in which I
have registered this dissertation before and I
have indicated all sources quoted by a
complete references.

T.S. HOBYANI

2012

INITIALS AND SURNAME

YEAR

SIGNATURE

232960

612032864

112822371

XIKHENSO

Ndzi tlangela ni ku khensa Dok. O.R. Chauke, muleteri ni makombandlela wa mina eka dyondzo leyi, loyi hi vutivi bya yena a ndzi khutazeke ni ku ndzi letela hi mfanelo eka dyondzo leyi. A wu ndzi helelanga mbilu Dokodela, ku dya hi ku engeta.

Ndzi khensa na valeterikulorhi eka Ndzawulo ya Xitsonga ni Tindzawulo letin'wana ta tindzimi ta Xintima eYunivhesiti ya Limpopo, lava ndzi pfuneke hi ku ndzi komba tin'wana ta tibuku leti ndzi ti tirhiseke eka ndzavisiso lowu. Ndzi tlhela ndzi va khensa eka vutivi lebyi va ndzi phemeleke byona ni ku ndzi khutaza hi marito ya vona.

Ndzi khensa tata wa vananga David Majaji Nukeri loyi a ndzi hlohloleleke ku va ndzi endla ndzavisiso lowu. U nga karhali Gunere, Matsimba ku ndzi khutaza ndzi yisa emahlweni.

Ndzi khensa vananga, Douglas, Ntshuxeko, Nhlayiso na Andzani. Ndzi ri inkomu ku va mi tiyiserile loko ndzi hamba ndzi ya oka vutivi. Vapfuni va mina, Tatana H.A. Machete na Manana T.S. Ntimba, ndzi ri inkomu tintswalo ta n'wina, Hosi a yi mi katekisi.

Ndzi khensa vanghana va mina Manana D.T. Ngobeni, W. Nkhwaxu na R. Hlungwani lava a hi pfunana ku khutazana eka ndlela leyi ya dyondzo.

Ndzi khensa Yunivhesiti ya Limpopo na va C.S.D. ku va va ndzi pfunile hi mali eka dyondzo leyi.

Eka hinkwaswo ndzi khensa Xikwembu Yehovha loyi a ndzi phameleke vutomi ni vutivi byo va ndzi endla ndzavisiso lowu. Masungulo ya vutlhari i ku chava Yehovha.

Khanimamba

(ii)

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my gratitude to:

Dr. O.R. Chauke, my supervisor, for his patience, encouragement, ideas, constructive criticism and unselfish guidance towards the fulfilment of this study. A wu ndzi helelangi mbilu Dokodela, ku dya hi ku engeta.

I would like to thank other colleagues in the Department of Xitsonga and other Departments of African languages at the University of Limpopo for sharing their knowledge and for moral support and also assisting me with some of the references used for the study.

My dearest husband David Majaji Nukeri for encouraging me to embark on this research. Do not tired Gunele, Matsimba nceka who is filled with mercy and kindness which are coupled with unselfishness.

My son douglas and also my daughters Nhlayisi, Ntshuxeko and Andzani for their perseverance which I deprived them of a mother's love and attention when I was busy with my study. This research is your brother or sister, accept it.

Mr H.A. Machete and Mrs T.S. Ntimba for helping me to do this research.

The University of Limpopo and C.S.D. for financial assistance towards the cost of this study.

Above all, my thanks go to my father in Heaven, Yehovha who provided me with life, strength and knowledge to do this work. "The beginning of all wisdom is the fear of the Lord."

DEDICATION

This dissertation is dedicated to:

My husband David Majaji Nukeri

Our son Douglas

Our daughters Ntshunxeko, Nhlayiso and Andzani

My mother N'waMagezi Mihloti Hobyani

Disethexini leyi yi fundzha vanhu lava landzelaka:

Nkatanga David Majaji Nukeri

N'wana wa hina wa jaha Douglas

Vana va hina va tintombhi Ntshuxeko, Nhlayiso na Andzani

Mana wa mina N'waMagezi Mihloti Hobyani.

SUMMARY

The main aim of this study is to examine woman's abuse with special reference to Xitsonga play *Ndlandlalati ya Malenga* by A.D. Mahatlane and Xitsonga novel *Nkhavi wa le Ndzhaku* by N.B. Mkhari.

This study also indicates characters who are abused and those who causes this abuse. The milieu of these two literatures has been critically surveyed in order to explain woman's abuse and their rights. The researcher also indicated the importance of milieu in her research in this study.

The first chapter reveals the general outline of the study, the problem statement, the aim, the importance and its methodology. The key concepts of the study has been explained in this chapter so as to reveal what is expected to be analyzed.

Chapter three gives a short summary of the novel and play which have been examined together with the history of their authors. The definition of the term character has been explained in detail in this chapter. The most important different kind of characters been named and explained. These characters causes woman's rights are abused.

Chapter four explains the milieu of these two genres with the aim of revealing how woman's rights are abused by other characters. The definition of the milieu has also been given and explained in English and then translated into Xitsonga so the researcher can be able to see fundamental places of these two genres. Furthermore, the chapter also reveals the importance of milieu.

(v)

NKATSAKANYO

Xikongomelo xa dyondzo leyi i ku xopaxopa ku oviwa ka timfanelo ta vamanana eka matsalwa ya **Ndlandlalati ya Malenga** ra A.D. Mahatlane na **Nkhavi wa le Ndzhaku** ra N.B. Mkhari.

Dyondzo leyi yi tlhela yi kombisa swimunhuhatwa leswi tshikileriwaka na leswi vangaka ntshikilelo lowu. Mbangu wa matsalwa lawa wu valangiwile hi vuxiyaxiya hi xikongomelo xo lava leswaku wu kota ku humesela hungu leri kongomiweke ra ku oviwa ka timfanelo ta vamanana. Mulavisisi u kombisile nkoka wa wona eka ndzavisiso lowu.

Ndzima yo sungula yi kombisa manghenelo, xitatimende xa xiphiso, xikongomelo xa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, maendlelo. Eka yona ndzima leyi ku tlhele ku hlamuseriwa ni matheme ya nkoka lawa ya tirhisiweke ku humesela erivaleni leswi swi faneleke ku xopaxopiwa eka matsalwa lawa ya hlawuriweke ku xopaxopiwa.

Ndzima ya vumbirhi i ya nkatsakanyo wa matsalwa ku katsa ni matimu ya vatsari. Tinhlamuselo ta vumunhuhati ti hlamuseriwile eka ndzima leyi. Mitlawa ya swimunhuhatwa yi humeseriwile erivaleni yi tlhela yi hlamuseriwa hi vuxokoxoko. Eka ndzima leyi ku tlhele ku hlamuseriwa swimunhuhatwa swa nkoka leswi ku nga swona swi humeselaka erivaleni mhaka ya ku tsan'wiwa ka timfanelo ta vamanana.

Ndzima ya vunharhu i ya nhlavutelo wa ku oviwa ka timfanelo ta vamanana eka matsalwa ya tinovhele lawa ya hlawuriweke ku xopaxopiwa.

(vi)

Ndzima ya vumune i yo paluxa mbangu wa matsalwa lawa ya xopaxopiweke hi xikongomelo xo humesela erivaleni timfanelo ta vamanana leti oviwaka hi swimunhuhatwa swin'wana. Eka ndzima leyi ku tlhela ku nyikiwa na tinhlamuselo ta mbangu hi Xinghezi ti tlhela ti hundzuluxeriwa eka Xitsonga hi xikongomelo xo mulavisisi a kota ku tiva tindhawu ta nkoka eka tsalwa leti a faneleke ku tshaha mbangu lowu eka tona. Nkoka wa mbangu na wona wu kombisiwile eka ndzima leyi.

Ndzima ya vuntlhanu i yo kombisa nkatsakanyo wa dyondzo leyi hi ku angarhela ku katsa ni swibumabumelo.

NDZIMA YA 1

1.	MANGHENELO	1
2.	XITATIMENDE XA XIPHIQO	2
3.	XIKONGOMELO XA NDZAVISISO	5
4.	NKOKA WA NDZAVISISO	5
5.	MAENDLELO	6
5.1	Text analysis.....	6
5.2	Nxopaxopo wa matsalwa.....	7
6.	MITIRHO LEYI ENDLIWEKE EKA DYONDZO LEYI	9
6.1	Barker (1991).....	9
6.2	Dunkie (1997).....	9
6.3	Gross (1985).....	10
6.3.1	Ku xanisiwa emirini.....	10
6.3.2	Ku xanisiwa eka swa masangu.....	10
6.3.3	Ku xanisiwa eka swa miehlekEto.....	10
6.3.4	Ku xanisiwa eka swa timali.....	10
6.4	Acholtz and Litt (1998).....	10

6.5	Mashao (2004).....	11
6.6	Appignanesi (2008).....	11
7.	TINHLAMUSELO TA MATHEME	12
7.1	Ku oviwa ka timfanelo.....	12
7.2	Psychological abuse.....	13
7.3	Vumbiwa	15
7.4	Timfanelo ta ximunhu	17
8.	NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI	19

NDZIMA YA 2

2.	NKATSAKANYO WA MATSALWA	21
2.1	Nkhavi wa le Ndzhaku	21
2.1.1	Matimu ya Mutsari: N.B. Mkhari.....	21
2.1.2	Nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa.....	22
2.2	Ndlandlalati ya Malenga: A.D. Mahatlane	23
2.2.1	Matimu ya Mutsari.....	23
2.2.2	Nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa.....	25
3.	VUMUNHUHATI	27
3.1	Nhlamuselo ya vumunhuhati.....	27

4.	MINTLAWA YA SWIMUNHUHATWA	29
4.1	Ximunhuhatwankulu.....	29
4.2	Ximunhuhatwa lexi vangaka ntlimbo.....	31
4.3	Ximunhuhatwa xo nghenelela.....	31
5.	VUMUNHU BYA SWIMUNHUHATWA SWA NKARHI LESWI KUMEKAKA EKA TSALWA RA NKHAVI WA LE NDZHAKU (N.B. MKHARI, 1996)	32
5.1	Nkhavelani.....	32
5.2	Khomambilu.....	33
5.3	Mapatu.....	34
6.	VUMUNHU BYA SWIMUNHUHATWA LESWI NGA LE KA TSALWA RA NDLANDLALATI YA MALENGA (A.D MAHATLANE, 1992)	35
6.1	N'wa-Khazamula.....	35
6.2	Xisandzhaku.....	36
6.3	Xihlayamagoza.....	37
6.4	Ximakasiki.....	38
6.5	Khapakhapa.....	38
6.6	Nkatsakanyo wa ndzima.....	39

NDZIMA YA 3

3.	KU TSAN'WIWA KA VAMANANA EKA MATSALWA YA NKHAVI WA LE NDZHAKU NA NDLANDLALATI YA MALENGA	40
3.1	Nkhavi wa le Ndzhaku.....	40

3.2	Ndlandlalati ya Malenga.....	50
3.3	Nkatsakanyo wa ndzima leyi.....	61

NDZIMA YA 4

4	MBANGU.....	62
4.1	Nhlamuselo ya mbango.....	62
4.2	Nkatsakanyo wa tinhlamuselo.....	64
4.3	Nkoka wa mbangu eka tsalwa.....	64
4.4	Mbangu eka tsalwa ra Nkhavi wa le Ndzhaku.....	66
4.5	Mbangu eka tsalwa ra Ndlandlalati ya Malenga.....	70

NDZIMA YA 5

5.1	NKATSAKANYO WO ANGARHELA DYONDZO LEYI.....	74
5.2	SWIBUMABUMELO.....	75
6	TIBUKU LETI TIRHISIWEKE.....	76
6.1	Matsalwa lama nga xopaxopiwa.....	76
6.2	Tibuku leti tshahiweke.....	76

NDZIMA YA 1

1. Manghenelo

Vatsari vo tala va tsala va paluxa tindlela leti vamanana va tshikileriwaka eka tona. I swa nkoka ku paluxa ndlela leyi vatsari lavambirhi , Mahatlane na Mkhari va kombisaka ndlela leyi vavasati/vamanana va xanisiwaka ha yona. Leswi swi seketeriwa hi **Collins English Dictionary Paperback (2006:4)** loko va hlamusela ku tsan'wiwa ka timfanelo hi ndlela leyi:

Abuse is a prolonged ill treatment of or violence towards someone ... insulting comments, improper use and abuse of power.

Ntshaho wa **Collins English Dictionary** wu seketeriwa hi Pagelow (1984:11) loko a ku:

African women have been socialized not to divorce, they fear being labeled divorcees, that they will be called failures in life and that what is taking place in the family is private and need to be discussed outside the family. Battered women resultantly tend to stay in a relationship that will generate psychological problems irrespective of their place of residence.

Pagelow eka ntshaho lowu u vula leswaku hi ku ya hi ndhavuko, vamanana va leteriwa hi ndhavuko leswaku a va fanelanga ku tshika vavanuna va vona. Leswi swi vangwiwa hikuva va chava ku vitaniwa swivuya, ku vitaniwa vatsandzeki evuton'wini, na leswaku leswi humeleshaka emindyangwini i swihundla na leswaku ku xanisiwa ka vamanana swi vuyisela ku xaniseka ka mianakanyo ku nga ri ku ya hi ndhawu kumbe matshamelo.

• XITATIMENDE XA XIPHIQO

Ku xanisiwa ka vamanana ku va hi swiyimo swo hambana. Eka matsalwa ya **Ndlandlalati ya Malenga** ra A.D. Mahatlane (1992) na **Nkhavi wa le Ndzhaku** ra N.B. Mkhari (1996) ku oviwa ka timfanelo ta vamanana i ka le miehleketsweni (psychological). Eka **Ndlandlalati ya Malenga Xisandzhaku** u kholwa exilungwini. Loko a vuya u vuya a ri karhi a vabya vuvabyi bya rifuva. Nsati wa yena N'wa-Khazamula u tshemba leswaku nuna wa yena Xisandzhaku u vabya vuvabyi bya vavasati, a tlhela a anakanya leswaku nuna wa yena u kanganyisiwile hi vavasati va le Joni. Leswi swi vange xiphiko lexikulu eka N'wa-Khazamula. Swi tano ni le ka tsalwa ra **Nkhavi wa le Ndzhaku** laha Nkhavelani a yaka ku ya tirha exilungwini laha a fikaka a teka kona, ivi a rivala nsati wa yena wa le kaya. Leswi swi vanga xiphiko lexikulu eka Khomambilu.

Nkongomelo wo va Xisandzhaku a vuya hi le xilungwini a vabya hi wona lowu nga na xiave lexikulu eka ku vanga xiphiko xa le miehleketsweni ya nsati wa yena N'wa-Khazamula. Mhaka ya ku xanisiwa ka vamanana hi swin'wana leswi humeleshaka vanhu hi swi langutile, hambani i nhlikanhi kumbe vusiku. Loko hi swi languta hi swi teka onge ko va ndhavuko wo va hi va na swiphiko swo tano. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Flowers (1994:iii) loko a ku:

Solving social ills, each rooted in historical traditional will not happen overnight.

Leswi boxiweke hi Flowers swi seketeriwa hi Dobash na Dobash (1979:18) na Box (1985:76) loko va ku:

... note that certain cultural prescriptions promote a psychological impact towards women, such as aggressiveness, male dominance, female subordination, strength, power, protection and independence.

Mitshaho leyi ya ha tshikilela leswaku swin'wana swa maendlelo ya ndhavuko swi hlohlotela ntshikilelo wa mianakanyo eka vamanana, ku fana na nkanu, ku nghenelela ngopfu ka vavanuna, ku tekeriwa ehansi ka vamanana, matimba, ntamu, nsirhelelo na ku tilawula. Swiphiso swo tala swa ku xaniseka ka vamanana leswi boxiweke swo tala swi vangwiwa hi swihlawulekisi leswi landzelaka:

- (a) Ku ka va nga tirhi.
- (b) Vusiwana.
- (c) Vudakwa/Swidzidziharisi.

Leswi hi swin'wana leswi swi nga vangaka ku xaniseka swinene eka vamanana. Garbarino et al. (1980:20) u seketela mhaka xivangelo xa vusiwana loko a ku:

Poverty is a very real source of stress on individual and families.

Ku ya hileswi swi boxiweke, swi seketeriwa hileswi swi kumekaka eka tsalwa ra Nkhavi wa le Ndzhaku laha Khomambilu a nga hluphekisiwa hi Nkhavelani. Leswi swi endle leswaku a va na xiphiqo xa le miehleketweni).

Loko hi ri karhi hi endla ndzavisiso hi nga tivutisa leswaku hikokwalaho ka yini Nkhavelani a xanisa nsati wa yena hi ku ka a nga ha n'wi hlayisi na vana. A hlayisa vana va xigangu xa yena Mapatu, a tshika vana va yena va ngati na nsati ekaya. Hambiswiritano, ku ya hi tsalwa leri hi vona ku xaniseka ka vamanana emoyeni ni le miehleketweni. Hambi a ringeta ku tsala mapapila yo lava ku tiva xivangelo xo ka nuna a nga hlayisi muti, kambe a nga tekeriwangi enhlokweni.

3. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku langutisa ku oviwa ka timfanelo ta vamanana, laha hi kongomisaka eka matsalwa mambirhi ya Xitsonga lama hlawuriweke. Loko hi lava ku kuma nhlamuselo ya kahle eka xikongomelo xa hina hi ta fanela ku hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- (a) Swivangelo leswi boxiweke swa nxaniseko eka matsalwa ya novhele na ntlangu.
- (b) Hi swihi leswi boxiweke mayelana na ntshikilelo lowu?
- (c) Swimunhuhatwa leswi kumekaka mayelana na ntshikilelo kumbe nxaniseko lowu?

(d) Hikokwalaho ka yini ku ri ni ntshikilelo lowu?

4. **NKOKA WA NDZAVISISO**

Xikongomelo xa nkoka wa ndzavisiso lowu i ku lava ku humesela erivaleni leswi landzelaka:

- (a) Hi wahi maxanisekelo lawa ya vuriwaka eka matsalwa lawa?
- (b) Swimunhuhatwa leswi khumbekaka hi ku xaniseka loku nga kona eka matsalwa.
- (c) Switshunxo leswi nga vaka kona loko hi languta eka matsalwa ya Xitsonga.

5. **MAENDLELO**

Eka xitsalwana lexi hi ta xopoxopa matsalwa ya **Ndlandlalati ya Malenga na Nkhavi wa le Ndzhaku** hi ku tirhisa maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa ku nga "text analysis" and literary criticism."

5.1 Text analysis

Neuman (1997:273) u hlamusela "text analysis" hi ndlela leyi:

The text is anything written, visual or spoken, that services as a medium for communication, it includes books, newspapers or magazines, articles, advertisements, speeches, official documents, films or video tapes, musical lyrics, photographs, articles or clothing or work of arts.

Ntshaho lowu wu hlamusela "textual analysis" ku ri nchumu wun'wana ni wun'wana lowu nga voniwaka kumbe ku tsariwa, lowu tirhisiwaka tanihi vufambisi bya mahungu. Laha ku katsiwaka tibuku, maphephahungu, timagazini, swinavetiso, mbulavulo, maphepha ya ximfumo, tifilimi kumbe tivhidiyo, tinotsi ta tinsimu, swithombe na switsemiwa swo karhi swa swiambalo hambu ku ri ntirho wa vutshila. Neuman (1997:274) u tlhela a ya emahlweni a hlamusela "content analysis" hi ndlela leyi:

The content refers towards meaning, pictures, symbols, ideas, themes or any message that can be communicated.

Neuman u hlamusela leswaku "content analysis" i marito, tinhlamuselo, swithombe, mifungho, miehleketo kumbe mavondzo, mongo kumbe hungu ro karhi leri ku nga vulavuriwaka ha rona.

5.2 Nxopaxopo wa matsalwa

Peck na Coyle (1994:1) va hlamusela nxopaxopo wa matsalwa (literary criticism) hi ndlela leyi:

Literary criticism is primarily concerned with discussing individual work of literature.

Hi ku ya hi ntshaho lowu, hi nga vula leswaku tsalwa rin'wana na rin'wana ri fanele ri xopaxopiwa ku ya hi leswi ri nga xiswona. Peck na Coyle (1984:67) va thela va ya emahlweni va hlamusela "literary criticism" hi ndlela leyi:

Literary criticism is usually regarded as the analysis, interpretation and evaluation of literary works, it does not mean "finding fault with."

Ku ya hi ntshaho lowu, eka matsalwa hi languta ngopfu nkoka wa wona ku nga ri ku xopaxopa swihoxo. Ntshaho lowu wu seketeriwa hi Grace (1965:28) loko a ku: ... "our aim should be to enjoy books and not to condemn them."

Marito ya Grace ya hlamusela leswaku loko ho hlaya matsalwa a hi fanelangi hi xopaxopa leswo biha ntsena, kambe hi fanele hi ya hlayela ku hungasa na ku dyondzisa swin'wana swa vutomi.

Abrams (1993:39) u ri "literary criticism" i:

... the overall term for studies concerned with defining, classifying, interpreting, and evaluating works of literature.

Abrams (1993) u hlamusela nxopaxopo wa matsalwa wu ri ndlela leyi kongomaneke ni ku hlahluviwa ni ku hleriwa ka matsalwa.

6. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

Swidyondzeki swo hambanahambana swi endlile milavisiso yo hambana mayelana na ku oviwa ka timfanelo ta vamanana. Hikwalaho, milavisiso leyi endliweke yi nga va yi fanerile ku va yi tirhisiwa ku pfuneta eka ndzavisiso lowu, ku nyika xivumbeko eka ndzavisiso lowu wu endlaka.

6.1 Barker (1991)

Barker u vula leswaku ku xaniseka emiehleketweni ku hi tlhelo ra swa timali, leswi a swi kahle eka mahanyelo ya vumunhu, maendlelo lawa ya nga onha mahanyelo ya kahle eka munhu loyi swi n'wi humelelaka.

Leswi vuriweke eka ndzavisiso wa Barker swi pfuneta swinene eka ndzavisiso lowu hi wu endlaka hi ku kongomisa eka matsalwa ya **Ndlandlalati ya Malenga** (A.D.

Mahatlane, 1992) na Nkhavi wa le Ndzhaku (N.B. Mkhari, 1996) laha vavasati va xanisekaka emiehleketweni xikan'we ni le moyeni.

6.2 Dunkie (1997)

Dunkie u nyika miehleketo ya leswaku yin'wana ya mixaniseko yi endla leswaku munhu a vaviseka emoyeni. Nakambe swi nga n'wi vangela na nchavo. Miehleketo leyi ya Dunkie a yi hambanagi na leswi vuriwaka hi Barker.

6.3 Gross (1985)

Ku ya hi Gross, ku xaniseka ku nga aviwa hi swiyenge leswi landzelaka:

6.3.1 Ku xanisiwa emirini.

6.3.2 Ku xanisiwa eka swa masangu.

6.3.3 Ku xanisiwa eka swa miehleketo.

6.3.4 Ku xanisiwa eka swa timali.

Ku ya hi ndzavisiso lowu hi ta ya kongomisa eka ku xanisiwa emiehleketweni (psychological abuse).

6.4 Acholtz and Litt (1998)

Scholtz na Litt va hlamusela leswaku ku xaniseka emiehleketweni swi nga vanga maendlelo yo hoxeka ku ya hi ntumbuluko. A swi hetisekangi ku va munhu a xanisa nsati wa yena emahlweni ka vana kumbe ku khoma waxisati hi ndlela yo ka yi nga ri kahle. Va tlhela va boxa leswaku ku xanisiwa emoyeni swi nga vanga no hlaseriwa emiehleketweni swi ri karhi swi tekiwa swi nga ri na nkoka kambe swi ri eku vaviseni ka munhu hi vuenti.

6.5 Mashao (2004)

Mashao eka ndzavisiso wa yena u vula leswaku ku oviwa ka timfanelo ta vamanana swa kumeka eka matsalwa ya tinovhele ta Xisuthu to fana na leti landzekala:

Bowekalamu (Rafapa, 1987), Meyokgo ya Lethabo (Lentsoane, 1992), Molato Mpeng (Matlala, 1982), na Megopkgo ya Bjoko (Matsepe, 1968).

6.6 Appignanesi (2008)

Yena u vula leswaku ku xaniseka emiehleketweni ku nga endla leswaku munhu a va na ku cinca evuton'wini bya yena, swi nga tlhela swi hundzuka vuvabyi lebyi byi nga endlaka leswaku a nga ha koteki ku lawuleka ebyongweni. Appignanesi u tlhela a vula leswaku munhu loyi u endla onge u hlangane nhloko, kutani a nga ha lawuleki hi ku olova.

7. NHLAMUSELO YA MATHEME

Hi nga si xopaxopa matsalwa lawa ya boxiweke laha henhla, swa fanela leswaku hi hlamusela matheme ya nkoka eka ndzavisiso lowu. Leswi swi ta hi pfuna ku twisisa swinene timhaka ta ku tsan'wiwa ka timfanelo ta vamanana eka matsalwa lawa ya nga hlawuleriwa ku xopaxopiwa.

7.1 Ku tsan'wiwa ka timfanelo

Timfanelo ta vamanana i maendlelo lama ya nga amukelekiki, lama ya vangelaka vanhu swiphiso swa le miehlekweni.

Barker (1991:1) u hlamusela ku oviwa ka timfanelo ta vamanana loko a ku:

Any improper behaviour intended to cause physical, psychological or financial harm to an individual or group.

Eka ntshaho lowu Barker u vula leswaku ku oviwa ka timfanelo ta munhu i endlelo ro ka ri nga amukeleki, leri kongomisiweke eka ku vangela munhu un'wana ku vaviseka emirini kumbe hi swa timali, ku nga va ku kongomisiwile eka munhu kumbe ntlawa wa vanhu.

Mavonelo ya Barker ya seketela hi Webster (1995:27) loko a ku:

Abuse is an improper or excessive use or treatment language that condemns or vilifies [usually] unjustly, imperately and angrily, physical behavior that seeks or control and exercise power over others.

Webster u hlamusela leswaku ku oviwa ka timfanelo i ku tirhisa ririmi kumbe ku vulavula ehenhla ka munhu un'wana ku ri hi tindlela leti rhukanaka kumbe ku yisa ehansi kumbe ku chicha xiyimo xa munhu un'wana ku ri leswi kwatisaka kumbe ku tikombisa matimba ehenhla ka yena.

Oxford Dictionary (1993:44) yi seketela mavonelo ya Barker na Webster loko yi ku:

Abuse is a wrong or improper uses, misuse, misapplication, perversion, imposture, deceit, delusion, injury, wrong ill, usage, violation, defilement, injurious excretion, abusive language.

Ku tsan'wiwa ka timfanele ku kongomana na matirhiselo ya ririmi lama ya nga amukelekiki evanhwini. Maendlelo lama ya hetelela ya vangela vanhu swiphiso swa le miehleketsweni.

7.2 Psychological abuse

"Psychological abuse" i nxaniseko lowu munhu a wu kunguhataka hi xikongomelo xo hlasela munhu ebyongweni. Munhu loyi u ta hetelela a hanya mahanyelo lama ya nga

amukelekiki evanhwini. Scholtz na Litt (1998:20) va hlamusela ku xanisiwa emiehleketweni (psychological abuse) hi ndlela leyi landzelaka:

Psychological abuse is concerted attack by an adult on a child's development of self and social competence; a pattern of psychically destructive behavior ... Psychological abuse manifests itself in these forms: rejecting, isolating, terrorizing, ignoring, or corrupting the child. Psychological abuse also includes verbal assaults such a belittling, threats, blaming and sarcasms.

Nhlamuselo leyi yi vula leswaku nxaniseko wa le miehleketweni i nxaniseko lowu munhu a wu kunguhataka ku ri ndlela yo hlasela munhu ebyongweni, leswaku a hela a kavanyeteka a nga ha vi kahle. Ku xanisiwa ka le miehleketweni ku nga humelela kumbe ku tihumelerisa hi tindlela leti: ku tshikiwa, ku ka munhu a nga hlanganisiwi ni vanhu van'wana, ku chaviseriwa mikarhi hinkwayo, ku honisiwa kumbe ku bvinyiwa byongo, ku sapeteriwa kumbe ku vitaniwa hi vito ro duvulela ro biha mikarhi hinkwayo ku fikela laha a tshamaka a nga ha tshunxekangi emoyeni.

Gross (1985:7) yena u hlamusela ku xanisiwa emiehleketweni hi ndlela leyi:

This is the case because psychological scars are not readily discernible and are, therefore, often neglected. The damage done to a woman's psyche may leave permanent psychological scars which can be as crippling as physical damage.

Hi ku ya hi ntshaho lowu, Gross u kombisa leswaku swi nonon'hwa ngopfu ku yi lavisisa no tshungula. Swi nonon'hwa ngopfu hikuva timbanga to vaviseka emoyeni a ti vonaki hi ku olova naswona a swi olovi ku susa xivati lexi. Ku vaviseka ka vamanana ebyongweni kumbe emiehleketweni swi nga siya mbanga leyi nga holeki vutomi bya vona hinkwabyo tani hileswi humeelaka loko munhu a ri mutsoniwa eka swirho swin'wana swa miri.

7.3 Vumbiwa (Constitution)

Vumbiwa i nawunkulu lowu wu angarhelaka milawu ya ximfumo yo fambisa tiko. Rautenbach na Malherbe (1994:193) va hlamusela Vumbiwa hi ndlela leyi:

A Constitution is a law which contains the most important legal rules concerning a political system of a country.

Nhlamuselo leyi yi vula leswaku Vumbiwa i nawu wukulukumba lowu eka wona ku nga ni milawu ya ximfumo leyi lawulaka ta mafambiselo ya tiko.

Rautenbach na Malherbe (1994:193) va tlhela va ya emahlweni va ku:

A Constitution ... is an important component of the legal system of a state. It also gives expression to the value and sentiments of a society.

Ntshaho lowu wu vula leswaku Vumbiwa i nchumu wa nkoka swinene lowu lawulaka ximfumo swilo swa mafambiselo ya tiko. Vumbiwa ri tlhela ri veka mavonelo ni swilaveko swa vanhu va tiko.

Raylene (1999:07) yena u hlamusela Vumbiwa hi ndlela leyi:

The Constitution is a very important political and legal document. It is a collection of laws made by parliament which set out the structure of the government and what powers it will have ...

Raylene na yena u seketela leswaku Vumbiwa i tsalwa ra nkoka ra ximfumo. I nawu lowukulu lowu nga ni nhlengelo wa milawu leyi endliweke hi palamendhe leyi vumbaka mfumo lowu rhwexiwaka matimba yo karhi.

Joubert na Prinsloo na vona va hlamusela leswaku Vumbiwa i tsalwa ro karhi leri vekaka milawu ya mafambiselo ya tiko, ri tlhela ri sirhelela mikhuva yo karhi ya xidemokirasi ni timfanelo ta vaakatiko.

Eka tsalwa ra **You and the Constitution** (P.192) ku hlamuseriwa vumbiwa hi ndlela leyi landzelaka "Is the supreme or highest law of South Africa."

Laha ku hlamuseriwa leswaku Vumbiwa i nawu lowukulukumba wa Afrika-Dzonga. Allsopp (1992:6) yena u seketela mhaka leyi hi ku vula leswi:

It must be followed by the president, the government and all the people of South Africa.

Allsop eka ntshaho lowu u hlamusela leswaku Vumbiwa i nawu lowu faneleke ku landzeleriwa hi murhangeri wa tiko, mfumo ni vanhu hinkwavo va Afrika-Dzonga.

7.4 Timfanelo ta ximunhu (Human rights)

Timfanelo ta ximunhu i timfanelo leti munhu un'wana na un'wana a nga na tona, leti ti faneleke ku hlayisiwa ni ku sirheleriwa. Allsopp (1992:6) u hlamusela timfanelo ta ximunhu hi ndlela leyi landzelaka: "Human rights are the right everyone has." Allsopp u paluxa leswaku timfanelo ta ximunhu i timfanelo leti munhu un'wana na un'wana a nga na tona.

Allsopp u tlhela a ya emahlweni a ku: "They are the basic rights the government must protect (P.6)"

Allsopp u hlamusela leswaku leti i timfanelo leti munhu un'wana na un'wana a nga na tona, naswona ti fanele ku hlayisiwa no sirheleriwa hi mfumo.

Rautenbach na Malherbe (1994:195) vona va hlamusela timfanelo ta ximunhu hi ndlela leyi:

Human rights are the rights to equality before the law and equal protection of the law.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku timfanelo ta ximunhu i timfanelo to ringana emahlweni ka nawu na ku va vanhu va sirheleriwa ku ringana hi nawu.

Joubert na Prinsloo (2001:291) vona va hlamusela leswi landzelaka mayelana na timfanelo ta ximunhu:

Human rights are the right that everybody has because they are human, those rights that are naturally due to every person, irrespective of his or her status, colour or beliefs.

Timfanelo ta ximunhu i timfanelo leti munhu un'wana na un'wana a nga na tona hikuva a ri munhu. I timfanelo leti munhu a nga na tona hi ntumbuluko, ku nga ri hi xiyimo, muhlovo kumbe ripfumelo ro karhi.

Kasi Davel (2000:120) yena u vula leswi:

Human rights are often described as those rights afforded to every human being. People are born with those basic rights, and do not have to earn them.

Timfanelo ta ximunhu ti hamuseriwa tanihi timfanelo leti munhu un'wana na un'wana loyi a hanyaka a nga na yona. Vanhu loko va velekiwa, va velekiwa va ri na tona timfanelo leti, a swi lavi ku endla swo karhi ku va munhu a va na tona.

Davel (2000:121) u tlhela a ya emahlweni a vula leswi:

... anyone in South Africa – adults and children, citizens and aliens – is a bearer (P.121).

Davel u vula leswaku un'wana na un'wana eAfrika-Dzonga, ntswatsi, vana, vaakitiko na lava nga riki vaakitiko va faneriwa hi timfanelo leti.

Eka vumbiwa (1996:6) (Bill of rights) va hlamusela timfanelo ta ximunhu hi ndlela leyi:

Human rights are the rights everyone has and inherent dignity and right to have their dignity respected and protected.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswkau timfanelo ta ximunhu i timfanelo leti munhu un'wana na un'wana a nga na tona a tlhela a va na mfanelo yo khomiwa hi ndlela ya ndzhuti, leswi faneleke ku xiximiwa no sirheleriwa.

8. NKATSAKANYO WA TINDZIMA

Dyondzo leyi yi avanyisiwile hi tindzima ta ntlhanu.

Eka ndzima yo sungula yi kombisa manghenelo, xitatimendhe xa xiphiso, xikongomelo xa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, maendlelo, matheme ya nkoka.

Ndzima ya vumbirhi ku katsakanyiwile novhele na ntlangu. Matimu ya vatsari na wona ya nyikiwile hi vuxokoxoko. Tinhlamuselo ta vumunhuhati na mitlawa ya swona swi hlamuseriwile hi ku koxometa. Swimunhuhatwa swa nkoka leswi humeselaka hungu erivaleni, ra ku oviwa ka timfanelo ta vamanana swi hlamuseriwile hi ndlela leyi swi humeselaka hungu leri erivaleni kahle.

Ndzima ya vunharhu i ya ku oviwa ka timfanelo ta vamanana.

Ndzima ya vumune i yo paluxa mbangu ni nkoka wa wona.

Ndzima ya vuntlhanu yi katsakanya dyondzo leyi hi ku angarhela ku katsa ni swibumabumelo.

NDZIMA YA 2

2 NKATSAKANYO WA MATSALWA

Ndzima leyi yi ta katsakanya matsalwa lawa ya nga hlawuleriwa ku xopaxopiwa hi ku kongmisa eka matimu ya vatsari, nkatsakanyo wa hungu ra Matsalwa, ni swin'wana leswi swi nga ta hlamuseriwa eka yona.

2.1 Nkhavi wa le Ndzhaku

2.1.1 Matimu ya Mutsari: N.B. Mkhari

Mkhari Ndhuma Benneth u tswaleriwe eGedeni, ehansi ka ndhuna Xiaki, etikweni ra ka N'wamitwa. Mkhari i mativula eka Mukansi na Jack Mkhari. U tswariwe hi ti 10 ta n'hweti ya vu 10 1954. U sungule xikolo eFofeza Phurayimari hi 1964. U hete tidyondzo ta phurayimari hi lembe ra 1970. Hi 1971 ku fikela 1973 a ri eMahwahwa. Hi 1974 – 1975 A ri eBankuna High School. Hi 1976-1977 a ri eTivumbeni a ri karhi a endla tidyondzo ta vuthicara. Hi 1978 u sungule ntirho exikolweni xa sekondari xa Mbhekwana. Ku sukela hi Dzivamisoko 1978-81 a ri exikolweni xa sekondari xa Kheto. Hi 1982 u yile emahlweni laha a nga dyondzisa lembe rin'we. Hi 1983 -84 u tlhelerile nakambe exikolweni xa sekondari xa Mbhekwana. Hi 1985 ku fika ku hela ka Mawuwani 1990 a ri eTivumbeni a ri karhi tanihi mudyondzisinkulu. Ku sukela hi 1990 ku fika sweswi u tirha eMbhekwana tanihi nhloko ya xikolo.

Tatana Mkhari u tsale swinene na Tatana M.G. Shikwambana na M. Ndlovu va tsala tibuku ta Ririmi ra manana ku suka eka gireyidi ya 5 ku ya fika eka ya 12.

Tatana Shikwambana na Tatana Mkhari a va langutisisa ku tsala ta ka gireyidi ya 5-9 ntsena. Mkhari u tsale tinovhele to fana na **Mbilu ya wanuna na Nkhavi wa le Ndzhaku na Ha tlhelela**. U kume risiva ra ndhangelo eka matsalwa ya **Mbilu ya wanuna na Nkhavi wa le ndzhaku**. Loko a dyondza ntangha tsevu a ri karhi a dyondzisa xikolweni xa sekondari eTso (P.P.C.). EBankuna a ri murhangeri wa swichudeni, laha a nga rhangela tani hi "Chef Stewart" Eka mhaka ya vurimi loko ku tumbuluxiwa swa vurimi hi 1984 eka National African Farming. Tatana Mkhari u panulurile eka swa vurhangeri loko a nghena eka swa vukhanselara.

Ku tsakela ka yena ririmi ra Xitsonga swi endle leswaku a pfuneka eka Tsonga Language Board, a va Mulanguterinkulu wa vamaki va phepha ra Xitsonga Ntangha 8 eka malembe ya 1981-1986 na ra ntangha 10 hi 1991-1994. Ku fikela sweswi u tinyubyisa hi ku va un'wana wa vatsari va **Ririmi ra Manana Ntangha 5-7** na ku va mutsari wa novhele ya **Ndzi Tswaleriwe Kwala**.

2.1.2 **Nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa**

Tsalwa ra Nkhavi wa le Ndzhaku ri vulavula hi Nkhavelani loyi a ri ni hanyelo ro ka ri nga ri kahle ra xitekelatlhelo. A tshikile nsati wa yena wa xiteka, Khomambilu, a ya tshama exilungwini na Mapatu. Khomambilu na vana ekaya a va ri karhi va xaniseka, hikuva Nkhavelani a nga ha va rhumeli mali yo xava swakudya.

Nkhavelani swi fike laha a nga ha muki ekaya. Nsati wa yena u ringetile ku n'wi landzelela le xilungwini, laha loko a fikile a nyikiwa kamara ro tshama eka rona. Nuna wakwe a a nghena ekamareni ro etlela eka rona na Mapatu. Vatswari na nsati wa yena wa xitekwa va hetelele hi ku n'wi lan'wa, va nga ha ehleketi nchumu hi yena, kambe loko vana va yena va lovola no lovorwa a va n'wi tsalela mapapila ya leswaku a vuya a ta koxa xuma, kambe a nga vuyi. Hi mikarhi yalelyo a ku va ku lovola no lovorwa vana

va Mapatu eJoni, laha a swi kota ku landzelerisa swa malovolelo na malovoloriwele ya vana lava.

Maendlelo lawa ya Nkhavelani ya endlile leswaku Khomambilu a vaviseka swinene emiehleketweni. A nga ha ri na mhaka na yena. Mbitsi ya nsati wa yena yi endle leswaku a hlaseriwa hi vuvabyi lebyi endleke leswaku nsati wa yena wa muhlekiyani (Mapatu), a n'wi hlongola endlwini leyi a nga lo aka, laha Nkhavelani a nga kala a pfuniwa hi vanhu lava a a huma na vona ekaya.

Va n'wi hlengele mali, laha va nga kota ku n'wi mukisa ekaya a ri xihothani. Ku fika ka Nkhavelani ekaya, vana va yena va fike va n'wi amukela, kambe Khomambilu a nga lavi no twa nchumu hi yena. Leswi swi endle leswaku a nga kumi ku rhula emoyeni hikuva Khomambilu a nga n'wi rhurheli endlwini ya yena. Khomambilu u endle leswaku va hambana hi tiyindlu, a nga ha lavi ku twa nchumu hi yena. Lexi Khomambilu a xi endla a ku ri ku n'wi nyika swakudya ntsena.

2.2 Ndlandlalati ya Malenga: A.D. Mahatlane

2.2.1 Matimu ya Mutsari

Abner Daniel Mahatlane u velekiwile hi lembe ra 1922, exitasini xa Elim eka xifundzankulu xa Limpopo. U kulerile eka vakokwa wa yena Golele. U sungurile xikolo hi 1929. Hi 1940 u sungurile dyondzo ya "Junior Certificate" eLemana. Hi 1943 u yile a ya tirha eGermiston a ri mabalani eka feme ya East Rand Engineering. Hi 1951 u sungurile ku tirha exibedhilele xa Donald Frazer eVhufuli, eVhenda, a ri mabalani na kona.

Hi 1970 Mahatlane u ngenile eka mfumo wa Gazankulu a ri matsalani wa Muchaviseki Holobyenkulu HWE Ntsanwisi. Hi 1986 u hlawuriwile ku va mulawuri wa Bodo ya Educum North leyi sweswi yi vuriwaka Capricorn Books.

Nyiko ya vutsari yi tikombile loko Mahatlane a ha ri exikolweni. Hi ku hlohloteriwa hi mudyondzisi wakwe Tatana P.E. Maringa u ngenerele mphikizano wo tsala swihungwana eka khale ka phephahungu ra **Bantu World**. U tsarile ni swihungwahungwana leswi nga huma eka **tijenali** na **Nhluvuko**, **Wamba** na **Munghana** wa vana. Loko se a kurile u hlohloteriwile ku yisa vutsari bya yena emahlweni hi Tatana K.R. Myakayaka. Loko a humile phephahunguhi 1987 u tinyiketerile ku tsala matsalwa ya tinxaka to hambana.

Handle ka tsalwa leri ra **Ndlandlalati ya Malenga**, Mahatlane u tsarile mitlangu ya **Hlamba Vunwa Nandzuwe**, **Xiporo xi tsemekile** na **Mavala ya Swimbyanyani**; tibuku ta swirungulwana ta **Xikumakumani** na **Hanya u ta swi Vona**.

Mahatlane u hundzile emisaveni a ri munhu loyi a hanyeke eka tindhawu ta le makaya na le madorobeni. Lewi swi endle leswaku a kota ku hlamusela man'wana ya mahanyelo ya tindhawu leti. Mahatlane u hundzile emisaveni hi lembe ra 2002.

2.2.2 Nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa

Tsalwa ra **Ndlandlalati ya Malenga** ri vulavula hi N'wa-Khazamula loyi a a ri nsati wa Xisandzhaku Maluleke. N'wa-Khazamula a a ri na vana ekaya ka Maluleke tanihi wansati un'wana na un'wana loyi a nga tekiwa.

N'wa-Khazamula a rindzele ku kombiwa rirhandzu hi nuna wa yena Xisandzhaku, kambe a swi vangi tano, hikuva nuna wa yena u sukile a ya kholwa eJoni, a nga ha vuyi ekaya. Leswi swi kanganyise miehleketo ya N'wa-Khazamula ku kondza a nga ha twisisi nchumu hikokwalaho ka nuna wa yena Xisandzhaku.

Endzhaku ka malembe Xisandzhaku u vuye hi le Jomi a ri karhi a vabya. N'wa-Khazamula u ehlekete leswaku nuna wa yena u vabyisa hi vavasati va le Joni. Loko nuna a fanele ku yisiwa exibedhlele xa Golidivhiya a nga pfumelangi hikuva a vula leswaku ku fanele ku yiwa eka swingomantanda va ya twa leswaku u karhatiwa hi yini. Loko vamuiti va vula leswaku a fanele ku yisiwa exibedhlele kutani yena a ala, a vula leswaku ku fanele ku ya laviwa n'anga ya xintima yi ta hlahluva mavabyi ya nuna wa yena.

Xihlayamagoza, makwavo wa Xisandzhaku wa xinuna, u teke makwavo hi nkanu a n'wi yisa exibedhlele. Loko a ri exibedhlele, N'wa-Khazamula u rhuketele vaongori a vula na leswaku nuna wa yena u kahle leswi a nga xibedhlele hikuva u vona tinese leti nga kona leto tshwuka. N'wa-Khazamula u vule leswaku Xisandzhaku u fanele a n'wi xavela swo tola leswaku na yena a ta tshwuka a fana na tinese leti a ti ri kona exibedhlele. Leswi swi endle leswaku N'wa-Khazamula va kala va n'wi hlongola exibedhlele.

Loko va ri eku mukeni hi bazi N'wa-Khazamula na Xihlayamagoza, N'wa-Khazamula u rhukanile vanhu lava a va ri bazini. H ku famba ka nkarhi, N'wa-Khazamula u sindzisile ku ya vitana n'anga ya Xintima, yena Ximakasile leswaku a ta hlahluva. Xihlayamagoza u fike a n'wi alela ku hlahluva kutani sindzisa leswaku Ximakasiki a hlahluva. Swi fike laha Xihlayamagoza a nga ba Ximakasiki na N'wa-Khazamula.

Leswi swi endle leswaku Ximakasiki a ya pota emaphoriseni leswaku u biwile hi Xihlayamagoza. Loko ku fika siku ro tenga, N'wa-Khazamula a nga nyiki muchuchisi nkarhi wo tengisa timhaka ku ya hi mfanelo ya kona. Leswi swi endle leswaku a khotsiwa mavhiki mambirhi. Hambiswiritano, ku vuya ka yena hi le khotsweni a swi nga cincangi hikuva xiyimo xa yena xa le miehlekeweni a xi ya xi nyanya, laha ku nga kala ku nghenelela Xikhohlola n'wana wa yena wa mativula.

Loko Xisandzhaku a vuya hi le xibedhlele, N'wa-Khazamula u yise emahlweni timhaka to lava n'anga leswaku yi ta hlahluva no hlantisa nuna wa yena mathyaka lawa a nga dyisiwa wona hi vavasati va le Joni. Nuna wa yena a nga kalanga a pfumela, kutani N'wa-Khazamula a luka rhengu ro vitana Ximakasiki nivusiku, laha a nga sindzisa nuna ku pfuka a tshama a ta kota ku hlahluviwa. Xisandzhaku a nga pfumelangi, leswi nga endla leswaku N'wa-Khazamula a tlimba nuna hi mikolo ku kondza a hundza emisaveni. Xikhohlola mativula ya vona u swi twile loko swi ri karhi swi humelela. Loko a ya fika u kume tata wa yena a lovile, kutani a teka ximusani a hima mana wa yena a fa na n'anga ya yena Ximakasiki. Endzhaku ka swona u yile a ya nghena endlwini ya yena a tihinga.

3 VUMUNHUHATI

Vumunhuhati i ndlela leyi swimunhuhatwa swivumbiwaka hiyona hi mutsari eka tsalwa ra yena. Swimunhuhatwa leswi mutsari a swi vumbaka u tlhela a swi nyika swihlawulekisi swa vanhu lava va hanyaka.

3.1 Nhlamuselo ya vumunhuhati

Vumunhuhati i ndlela leyi mutsari a vumbaka swimunhuhatwa swa yena ku humelerisa swirungulwana kumbe ntlangu, u humelerisa xitori hi ku vumba vanhu lava va nga hanyeki, kambe va ri lava va encenyetaka swiendlo swa vanhu lava va hanyaka. Mhaka leyi yi vuriwa vumunhuhati. Kasi vanhu va kona va vuriwa swimunhuhatwa, kutanike, ku va mutsari a kota ku humelerisa miehleketo ya yena hi ku hetiseka, u fanele a vumba swimunhuhatwa leswi swi nga ni swiendlo leswi khorwisaka no yelana ni swa vanhu lava va hanyaka. Hi ndlela leyi vahlayi va matsalwa va fanele ku xiyaxiya loko swimunhuhatwa leswi vumbiwaka hi mutsari etsalweni ra yena swi ri ni swiendlo leswi yelanaka ni swa vanhu. Leswi swi ta endla leswaku hi twisisa no tiphina hileswi hi swi hlayaka. Hi fanele hi avanyisa no tsema mhaka hi ku xiyaxiya loko swiendlo swa ximunhuhatwa xo karhi swi ri kahle kumbe swi nga ri kahle hi mhaka ya leswi ni leswi. Loko hi ri karhi hi xopaxopa swiendlo ni mavulavulelo ya swimunhuhatwa leswi hi ndlela yoleyo, hi ta va hi ri karhi hi lemuka leswaku swimunhuhatwa swa kona swi na vumunhu bya njhani. Ni vanhu lava hi hanyaka na vona hi tiva leswaku i vanhu va njhani hi vulavulelo ra vona. Kutanike, hi ta kana hi swimunhuhatwa swin'wana leswi vatsari lava va swi tirhiseke ematsalweni ya **Nkhavi wa le ndzhaku** ra N.B. Mkhari na **Ndlandlalati ya Malenga** ra A.D. Mahatlane. Barnet (1986:179) u seketela mhaka leyi loko a ku:

Characterization or personality is defined by what they say, by what the characters do, by what they say, by others say about them, and by the setting in which they move.

Barnet u hlamusela leswaku vumunhuhata kumbe vumunhu byi nga hlamuseriwa ku ya hileswi swimunhuhata swi endlaka, leswi swi vulaka ni leswi van'wana va vulaka swona hi swimunhuhata leswi ni hi ntshamiseko lowu swi yaka ka wona.

Vumunhuhata i ndlela leyi swimunhuhata swi humelerisaka erivaleni hi swifaniso hi marito man'wana, hi ku landzelela nongonoko wa vumunhuhata, kutani endzhaku ku landzela xivutiso, i yini swimunhuhata?

Abrams (1981:20) yena u seketela Barnet loko a ku:

Characters are the persons presented in a dramatic or narrative work who are interpreted by the reader as being endowed with moral and dispositional qualities that are expressed in what they say – the dialogue – and by what they do – the action.

Abrams (1981) u paluxa leswaku swimunhuhata i vanhu lava va humeseriwaka erivaleni eka ntlangu kumbe ntirho wa vuhlamuseri lowu wu hundzuluxiwaka ku hlamuseriwa hi muhlayi leswaku a kuma dyondzo hi ntumbuluko wa munhu, leswi lawuriwaka hi leswi va swi vulaka (n'wangulano) na leswi va swi endlaka (ntirho). Loko swimunhuhata swi vulavula no endla ntlangu, eka novhele, muhlayi u swi hambanyisa hi mitirho na ku vulavula.

4. MITLAWA YA SWIMUNHUHATWA

Eka mitirho ya ku penda swimunhuhatwa swi nga thyiwa ku ya hi mitirho leyi swi yi tlangaka, mitlawankulu, ximunhuhatwa lexi twisiwaka ku vava na ximunhuhatwa xa vunharhu.

4.1 Ximunhuhatwankulu

Ximunhuhatwankulu i ximunhuhatwa lexi tsalwa ri vulavulaka hi xona ku suka eku sunguleni ku ya fika emakumu.

Pretorius and Swart (1982:6) u hlamusela ximunhuhatwankulu hi ndlela leyi:

The main character is usually the character around whom the whole story evolves.

Vatsari lava va boxa leswaku ximunhuhatwankulu i ximunhuhatwa lexi tsalwa ri rhendzelekaka eka xona. Hi marito man'wana, ximunhuhatwankulu hi xona xilotlelo eka tsalwa.

Abrams (1981:137) yena u hlamusela hi ndlela leyi

The chief character in a work, on whom our interest centres, is called protagonist or hero.

Marito ya Abrams ya hlamusela leswaku ximunhuhathwankulu eka tsalwa i munhu loyi ku titwa ka hina ku nga eka yena naswona u vuriwa ximunhuhathwankulu kumbe nghwazi. Mhaka leyi endlaka leswaku a vuriwa nghwazi yi vula leswaku u hlanganisiwile ni swiphemu leswinene swa vutomi. U kokotela/ku koka mahlo ya vahlayi hi ku endla leswinene.

Eka mhaka leyi fanaka, Pretoria na Swart va engetela leswaku ximunhuhathwankulu hi xona murhangeri eka ntlangu. Ku ya hi Perrine (1978:43) u ri ximunhuhathwankulu i:

The central character in the conflict, whatever he be sympathetic or any unsympathetic person.

Ku ya hi Perrine ximunhuhathwankulu i ximunhuhathwa lexi nkarhi hinkwawo xi nga xikarhi ka ntlimbo hambi ku ri munhu loyi a tweriwaka vusiwana kumbe a nga tweriwiki.

Hikwalaho, ximunhuhathwankulu a xi tshami xi ri eka tlhelo lerinene ra vutomi, ntsena loko xi ri ximunhuhathwa lexi timhaka ti rhendzelekaka eka xona. Hi vona Nkhavelani a ri ximunhuhathwankulu hikuva u lawula mhaka ku sukela eku sunguleni ka tsalwa ku ya fika emakumu. I muxanisi ku suka eku sunguleni laha eku heteleleni ka tsalwa ku xanisekaka yena. Vumunhu bya Nkhavelani byi humelerisiwa kahle byi tlhela byi eneta. A ku na ku kanakana leswaku Nkhavelani i nereta leyi hlanganisaka eka novhele leyi, handle ka vukona bya yena novhele leyi a yi nga ta humelela. Timhaka hinkwato eka tsalwa leri ti n'wi khumba hi ndlela yin'we ku ya eka yin'wana.

4.2 Ximunhuhakwa lexi vangaka ntlimbo

Ximunhuhakwa lexi xi vangaka ntlimbo i ximunhuhakwa lexi hi xitalo xi tshamaka xi ri karhi xi lwisana na ximunhuhakwankulu.

Abrams (1987:137) u hlamusela ximunhuhakwa lexi (muluthanyi) ku ri xivangi xa ntlimbo hikuva hi xona lexi lwisanaka na ximunhuhakwankulu kumbe lexi alanaka na leswi ximunhuhakwankulu xi swi endlaka. Hi marito man'wana, a xi rhandzi leswaku ximunhuhakwankulu xi humelela evuton'wini bya xona. Ximunhuhakwa lexi xi humelela loko ku ri na ntlimbo. Perrine (1978:545) u nyika nhlamuselo ya muluthanyi loko a ku:

Any force in a story that is in conflict with the protagonist and antagonist may be another person, an aspect of the physical or social environment, or a destructive element in the protagonist own nature.

Leswi swi vula leswaku matimba wahi kumbe wahi eka ntlangu lawa ya nga ni ntlimbo ni ximunhuhakwankulu. Ximunhuhakwa lexi vangaka ntlimbo ku nga va munhu un'wana ni un'wana loyi a nga xiphemu xa xiphiso hi ku tirhisa matimba kumbe van'wana vaaki ku onha ntumbuluko wa ximunhuhakwankulu.

Vuxaka kumbe ntirhisano eka matimba mambirhi ya swimunhuhakwa leswi swi tiyisisa ntlimbo, leswi nga ni xiave eku humeleleni ka ntlangu.

4.3 Ximunhuhatwa xo nghenelela

Ximunhuhatwa lexi i ximunhuhatwa xa vunharhu lexi xi nga ni nkoka ni xiave eku humeleriseni ka hungu ra ntlangu. Ximunhuhatwa lexi xi vulavurisana na ximunhuhatwankulu lexi vangaka ntlimbo nkarhi wun'wana hinkwavo ka vona. Pretoriua na Swart (1982:24) va hlamusela hi ndlela leyi:

The character who stands between the two extremes. He/she acts as a kind of catalyst between the positive and the negative poles.

Leswi vulaka leswaku ximunhuhatwa lexi yimaka exikarhi ka mahetelelo mambirhi xi tirha tanihi nchumu lowu hatlisisaka ku cinca eka michumu mimbirhi leyinene ni leyi yi nga riki yinene.

- **VUMUNHU BYA SWIMUNHUHATWA SWA NKARHI LESWI KUMEKAKA EKA TSALWA RA NKHAVI WA LE NDZHAKU (N.B. MKHARI, 1996)**

Swimuhuhatwa leswi vuriwaka i swimunhuhatwa leswi ku nga swona leswi fambisaka hungu ra tsalwa hi ku angarhela.

5.1 Nkhavelani

Nkhavelani a ri wanuna loyi a a hanya vutomi bya kahle loko a ha ri jaha. Vutomi bya yena a ku ri lebyi navetaka loko a ha ku teka nsati wa yena. Loko Nkhavelani a ri exilungwini u sungula ku vona leswaku Khomambilu a nga sasekangi. U ve na vutlhomamahlo ku fikela loko a gangana na Mapatu. U sungula ku nyenya nsati wa xitekwa, a hetelela hi ku ka a nga ha sapoti ndyangu ekaya hikokwalaho ka ku tsakisiwa hi Mapatu. U kholwa eJoni a nga ha yi ekaya, nsati ni vana va dlayiwa hi ndlala hilaha ku vuriweke hakona laha henhla. Hi twa Nkhavelani a ku:

A ndzi tirha leswi a swi tsakisa na mina n'wini, malembe hamambirhi lawa, loko ndzi humile livhi a ndzi vhaka le kaya (P.42).

Nkhavelani hi ku famba ka nkarhi wa rivala hi vana va yena ekaya hi twa leswi landzelaka:

Khomambilu wa mina, a nga tivangi switshembiso ni swiboho leswi a ndzi swi endlile na Mapatu. Hikwalaho hambiloko ndzi nga ha yi ekaya, yena a nga lolohi ku rhumela marungula ni lava a va tshuka va vhakile kwale kaya.

Nkhavelani a nyanyisa xiyimo lexi hikuva hambiloko nsati a n'wi tsalela papila a nga hlamuli. Hi twa a ku:

Mapapila na wona a a ndzi tsalela, kambe mina ndzi nga hlamuli vana va sungula ku sika.

Leswi swi kombisa ku va Nkhavelani a nga tekeli nsati wayena enhlokweni.

5.2 Khomambilu

Khomambilu u vile ni khombo ro rhandzana na Nkhavelani loyi a a ri ni xiketelatlhelo. Nkhavelani a nga vangi ni rirhandzu ra ntiyiso eka Khomambilu. Nsati loyi a ri munhu wo rhandza na nhlonipho eka nuna wa yena. Loko Khomambilu a hlupheka na vana Nkhavelani a swi n'wi vavi ka helo.

Mutsari u swi kotile ku vumba ximunhuhatwa lexi. A xi vileli hambu xi hlupheka xo kondzelela xi tshama na vingi va xona. Xi tlhela xi kurisa vana va yena Nkhavelani. A a ri karhi a dyiwa hi vavasati va le Joni. Loko vanhu va tshama va n'wi burisa hi vuhava bya yena hi twa a ku:

Hinkwavo lava a va tshuka loko va ndzi burisa, va gegagega, va ba matsanya ku ringeta ku ndzi lemukisa hi ta vuhava bya vudalidali bya nsati loyi na mina, a ndzi holova hi ndlela leyi (P.82).

Nkhavelani u hela a aka na yindlu a akela Mapatu ematshan'wini ya nsati ni vana. Hi twa a ku:

Nhundzu ya yindlu ndzi xava yindlu yi ku ntwi! Vuphelo bya marha ku va hava. Mapatu a vona yindlu ya hina yi nga ha nyawuli. A ndzi kutaza ku engetela yindlu (P.82).

5.3 Mapatu

Mapatu a ri wansati wa tihanyi swinene. Mona wa yena wu endla leswaku a nga pfumeli leswaku Nkhavelani a hlayisa vana va yena ekaya. Hi marito man'wana, a ri hava ntwelavusiwana. Nkarhi hinkwawo u tsakela leswaku vana ku hlayisiwa va yena ntsena. Swiendlo swa yena hinkwaswo hileswo koka Nkhavelani rinoko, swi hetelela hi ku n'wi rivarisa nsati ni vana ekaya. Loko vatswari va Nkhavelani va lova, a nga n'wi pfumeleli leswaku a ya ekaya ku ya lahla. Hambiloko ku lovorwa vana va Khomambilu a nga lavi ku twa nchumu hi ku ya ka Nkhavelani ekaya. Hikokwalaho ko rhandza mali swinene, u hlongola Nkhavelani loko a vabya hikuva a nga ha ngenhisi mali kutani a sala na yindlu leyi a nga lo aka. U posiwa ekaya eGedeni a ri hava na zukwa. Hi twa Nkhavelani a ku:

Nsati loyi u kotile ku ndzi tlariheta hi ndlela leyi hlamarisaka. U kotile ku rhiya hi ndlela leyi n'hweti yin'wana ni yin'wana a ndzo fanela ku holela swikweleti swa Valungu. Va ka hina, ku vula ntiyiso lowu heleleke, enkarhini wa kona. Mina n'wini a ndzi nga swi voni leswaku ndzi paniwile hi joko ra nsimbhi, ra switiropo swa tinketana! Miri kasi loko xi ku kumile wa swi vona wena n'wini? (P.83)

Leswi swa ha tiyisa ku va Nkhavelani a nga hlayisa nsati ni vana. Xikulu ka yena a ku ri ku hlayisa Mapatu hi laha ku nga heriku hikuva u kotile no n'wi akela yindlu ni ku xavela nhundzu.

- **VUMUNHU BYA SWIMUNHUHATWA LESWI NGA LE KA TSALWA RA
“NDLANDLALATI YA MALENGA” (A.D MAHATLANE, 1992)**

Vumunhu bya swimunhuhatwa leswi hi byona lebyi humelerisaka ku tsan'wiwa ka timfanelo ta vamanana. Vutomi bya swona byi hetelela byi vangela ban'wana swiphiso swa le miehleketweni.

6.1 N'wa-Khazamula

N'wa-Khazamula a ri nsati wa Xisandzhaku Maluleke. Hikokwalaho ka ku kholwa ka Xisandzhaku, swi endle leswaku a kanganyiseka emiehleketweni. Ku vuya ka nuna a vabya hi le Joni, N'wa-Khazamula a nga pfumelanga leswaku nuna wa yena u vabya vuvabyi bya rifuva. U boxe leswaku Xisandzhaku u karhatiwa hi vuvabyi bya vavasati va le Joni. N'wa-Khazamula u pfumarile rirhandzu eka nuna wa yena ku fikela loko a nga ha n'wi tshembi eka nchumu. U alela vandyangu ku yisa Xisandzhaku exibedhlele hikokwalaho ko tsakela leswaku a tshunguriwa hi tin'anga ta xintu. Endzhaku ko vuya exibedhlele, N'wa-Khazamula u sindzisile ku vitana n'anga Ximakasiki ku ta hlantisa nuna wa yena. Loko Xisandzhaku a ala ku huma endlwini ku ta hlahluviwa ehandle, N'wa-Khazamula u n'wi nghenerile a n'wi tlimba hi mikolo ku kondza a fa. Hi twa n'anga yi ku:

Kasi a wu ndzi vitanela swona leswi? Nkarhi wolowo Khapakhapa a nghena a khimile hamela. O jumela Ximakasiki a yi tshika yi twakala ethavathaveni yi fika yi faya nhloko, a tlulela mana wa yena N'wa-Khazamula a phodola mombo, a ngeta hi le xikosini yi ta vuya na byongo. Loko a ya languta tata wa yena a kuma leswo u yimile no hefemula. Se a hundzile emisaveni, Xisandzhaku, mbulwa ya ka Maluleke (P.9).

Leswi swi nga endla hi N'wa-Khazamula swi vangwiwa hi ntshikilelo lowu a wu ri kona wa ku kholwa ka nuna a vuya a vabya.

6.2 Xisandzhaku

Ximunhuhatwa lexi i nuna wa N'wa-Khazamula. U kholwa exilungwini, a dyiwa hi vavasati va le Joni ku kondza a khomiwa hi vuvabyi bya rifuva. U vuya eJoni a tiva timhaka ta vupfumeri leswi endlaka leswaku a kombela makwavo wa yena Xihlayamagoxa ku n'wi yisa exibedhlele. Wanuna a nga pfumeli ku tirhisa murhi. U hetelela a sungiwa hi nsati wa yena N'wa-Khazamula hikokwalaho ko ala ku tshunguriwa hi xintu. Hi twa Xisandzhaku a ku:

Endlani leswi mi swi lavaka, a ndzi nga pfuki mina, mo tixisa. A ndzi lavi no twa thyaka leri u ndzi byelaka rona, famba u ya u ya femba va ka n'wina (P.50).

Leswi swi kombisa ku va Xisandzhaku a nga twisisi mhaka ya tin'anga.

6.3 Xihlayamagoza

I wanuna loyi a ri makwavo wa Xisandzhaku. U tsakela ngopfu ku endla leswi a byeriwaka swona hi makwavo wa yena. Hi vona a sindzisa leswaku Xisandzhaku a yisiwa exibedhilele xa Golidivhiya hambileswi N'wa-Khazamula a nga swi tsakeli. Leswi swi endla leswaku a hetelela hi ku ba N'wa-Khazamula na Ximakasiki, N'wa-Khazamula u hetelela hi ku n'wi tlimba hi mikolo ku kondza a fa. Timhaka ta vona ti ve ti ya helela ekhotsweni. Hi twa Xihlayamagoza loko a vikela n'wana wa Xisandzhaku Xikhohlola loko a ku:

Tata wa wena hi n'wi yisile exibedhilele, a karhateka swinene. Kambe se wa antswa. Hina laha kaya hi hundzukile valoyi. Ximakasiki u vitaniwile a ta hi dungadunga. Se hi vuya na le ka vamajisitarata eku tengeni, hikuva mina a ndzi pfumelangi leswaku muti lowu wu hundzuka puwa ra tinkawu ta tiko leri. Hi ta dzumba hi byeriwa mavunwa na van'wankakayila va fambile na makhukhuri ya nambu (P.41).

Leswi Xihlayamagoza a a ringeta ku kombisa n'wana ni leswi va nga hlangana na swona kwala kaya.

- **Ximakasiki**

Ximakasiki i n'anga leyi a yi tshembeke ngopfu. Loko vandyangu va ala leswaku nuna loyi a hlahluva, yena u vula leswaku swa boha a hlahluva. Ximakasiki a ri n'anga leyi a yi nga chavi ku nghena endzeni ka miti ya vanhu a nga ri na mpfumelelo hi vinyi va wona kumbe tinhloko ta yona miti leyi. A a rhandza ngopfu mali. Leswi swi vange leswaku a hela a namuleriwa hi ntshilani hikuva yena a a tilavela mali. Hi twa Ximakasiki a ku:

Mina ndzo tilavela mali ntsena, leswo tala a ndzi na mhaka na swona, i swa n'wina na vamuti wa ka Maluleke. Loko manana wa ku sweka a ku swi endleka naswona a ri na swa le mandleni, swi lulamile (P.25).

Marito lama ya kombisa ku va Ximakasiki a tilavela mali ntsena. A a nga tirhi hi ku tshembheka nkarhi hinkwawo.

6.5 Khapakhapa

Khapakhapa i mativula ya Xisandzhaku na N'wa-Khazamula. A a rhandza ngopfu ku landzelela ntiyiso. Rirhandzu ra yena eka tata wa yena ri endla leswaku a navela ku endla leswi tata wa yena a a lava swona. A nga hetelelangi a pfumerile ku endla leswi a swi laviwa hi mana wa yena N'wa-Khazamula. Nkarhi hinkwawo a tshinya mana wa yena loko a rhukana Xihlayamagoza. Ku vuya ka tata wa yena hi le xibedhlele swi endle leswaku Khapakhapa a dlaya mana wa yena N'wa-Khazamula na n'anga leyi a yi vitaniwile ku ta hlantisa tata wa yena Xisandzhaku endzhaku ka loko a dlayile tata wa

yena hi ku n'wi hinga. Na yena Khapakhapa u hetelela a tidlaya endzhaku ko herisa vutomi bya vanhu vambirhi. Hi twa a ku:

N'wina mhani mi karhata hi ku ka mi nga rhandzi ku tshinyiwa (P.41).

Ku ka N'wa-Khazamula a nga lavi ku tshinyiwa swi endla leswaku Khapakhapa a n'wi dlaya na n'anga ya yena Ximakasiki.

Eka ndzima leyi hi kotile ku vona hilaha mutsari a swi koteke hakona ku paluxa hungu ra yena. Swimunhuhatwa leswi fambisaka hungu ra tsalwa swi hlamuseriwile hi vuxokoxoko.

NDZIMA YA 3

3. KU TSAN'WIWA KA VAMANANA EKA MATSALWA YA NKHAVI WA LE NDZHAKU NA NDLANDLALATI YA MALENGA

Hilaha ku vuriweke hakona, ku oviwa ka timfanelo ta vamanana li ndlela leyi nga amukelekiki evanhwini. Maendlelo lama ya hetelela ya vangela van'wana swiphiqo swa le miehleketweni.

3.1 Nkhavi wa le Ndzhaku

Eka tsalwa ra Nkhavi wa le ndzhaku, Nkhavelani loko a ha ri ekaya a ri munhu wa kahle, wo hlayisa ndyangu wa yena hi ndlela ya xiyimo xa le henhla swinene. Loko a ta hlangana na Khomambilu ro sungula u vulavula marito yo tsakisa loko a ku:

Ku vula ntiyiso, lava nga hi vona swin'we mina na Khomambilu hi Sonto liya ya vhiki leriya ra xigubu xa le Rhobeni, a va nga ta hlamala ku vona siku rin'wana ni rin'wana ndzi heta xirhendze xa ntangu, ndzi mbeyetela, ndzi kongomile kwale phelandhava (P49).

Marito lawa ya kombisa leswaku a rhandza Khomambilu ku tlula mpimo. Marito ya "ndzi heta xirhendze xa ntangu" na ya "mbeyetela ndzi kongomile kwale phelandhava" ya kombisa ku va a tshama a ri karhi a ya eka Khomambilu laha nkarhi hinkwawo a

hetelela hi ku n'wi kombisa rirhandzu leri hetisekeke. Nkhavelani u yisa emahlweni ku kombisa rirhandzu leri a ri na rona eka Khomambilu loko a ku:

Phela siku ra kona hi te loko hi hlangana, ni leswaku dyambu xo tuwa, tuwa havambirhi ka hina a hi swi twangi (P.50).

Nkhavelani u kombisa ku tsakela lokukulu eka ku va a rhandza Khomambilu. U vulavula marito lawa ya nga helela emoyeni a ku:

Khomambilu, a ndzi ku vungunyi, ndza ku rhandza hi mbilu ya mina hinkwayo. Loko wo ndzi pfumela ndzi ta ku tirhela, ndzi hanyela wena ntsena. A ndzi buli Khomambilu (P.51).

Khomambilu u va na xivono xo tsan'wiwa lexi a nga ta hlangana na xona evuton'wini bya yena. Xivono lexi xi seketeriwa hi marito ya yena lawa ya nge:

"Ixi, kwihi na? Sweswo hi leswi mi tiyeleke swona n'wina vavanuna. A ku na xa ku ndzi hanyela xi nga la! I vunwa ntsena. A ndzi kali ndzi lava ku mamisiwa tintiho mina." (P.51)

Khomambilu u yisa emahlweni ku tiyisisa tsan'wiwa loku nga ta hlangana na kona evuton'wini loko a ku:

“Mi ta hanyela mina, xana makhatla ya Joni ya ta va ya lo fa ya hela? Ndzi ri a ndzi lavi ku endliwa xikukwana etlela vurhongo mina! (P.51).

Loko Nkhavelani a ri exilungwini endzhaku ka loko a tekile Khomambilu, ku tsan'wiwa loku ku nga voniwa hi Khomambilu ku sungula ku humela erivaleni. Nkhavelani wa rivala hi Khomambilu. Hi vona a nga ha yi ekaya, a dyiwa hi, a hetelela hi ku ka a nga hlayisa vana ekaya. Loko a ri eJoni u rhandzana na Mapatu, a rivala hi Khomambilu ekaya, a rivala leswaku u n'wi tshembisile tilo na misava, a tlhela a n'wi endlela timfanelo ta muti hilaha swi faneleke. Hi twa a tindunduzela hi hanyelo ra yena ra kahle a ku:

Hi malembe hinkwawo loko livhi ya mina yi huma, a ndzi longa, ndzi khandziya xitimele, ndzi tiyela ekaya. Le kaya a fika hi titsakela, ku ri hava xo nonoha. Hambi ndzi ri mina hi ndzexe a ndzi tlhela ndzi tsaka ni ku tinyungubyisa hi ndyangu lowa mina. Muti wa mina a wu nyuka, xi wu khomile N'wamathwarivona (P.73).

Ku ya ka Nkhavelani eJoni ku endla leswaku a rivala ni nsati wa yena loyi a n'wi rhandza. Loko a vona vavasati va le Joni, u sungula ku nyanyaku swinene, a teka rirhandzu leri a ri na rona eka Khomambilu a ri chululela Mapaptu. Nkarhi hinkwawo a vona Mapatu a ri wa nkoka ku tlula Khomambilu. Hinkwaswo swa Nkhavelani loko a ri eJoni swi vanga ntshikilelo lowukulu ehenhla ka vutomi bya Khomambilu.

Khomambilu u ringetile ku ya eJoni eka nuna wa yena. U vhakacherile nuna hi xikongomelo xa leswaku nkarhi wun'wana ku nga va na ku hundzuka eka vutomi lebyi

Nkhavelani a hanyaka byona eJoni. Ku cinca loku ka Khomambilu a nga ku vonangi hikwalaho ka leswi Nkhavelani a nga vona Mapatu wa Muxwexwe. Sasekelo ra Mapatu a ri n'wi koke rinoko swinene. Ku saseka loku ku seketela hi leswi landzelaka:

Ku saseka kona a xi tisasekerile n'wana wa vanhu. Miri wo ringanela, ku leha ko pfangana ni ku komanyana, ni xisuti xo tala xi ku ntwi! Ribungu ra yena a ri ri lero voninga swi nyawula. Mahlo yakwe layo kula ku ringanela a ya basile pa, ongeti ku sukela loko a tswariwile a nga si tshama a nghena endzhawini ya musu. Ku basa ka mahlo ya yena a ku nyanyisiwa swinene hi ntima wa tindzololo takwe leto dzwii! Ku ringanela ka nhompfu ni milomo yakwe ongeti hinkwaswo a swi lo veketeriwa hi voko ra vutshila ra munhu loyi a a nga jahangi nchumu loko a tirha ntirho wa yena. Ku basa ka meno yakwe a ku fambelana swinene ni ku basa ka mahlo ya yena. Meno layo kula ku ringanela, ya khavisiwa hi n'wehla lowu a wu bile ndzelekano exikarhi ka meno yakwe ya le henhla (P.75).

Ku saseka loku hi kona ku nga vanga ku tsan'wiwa loku a ku ri kona hikuva Nkhavelani a a vona Mapatu a sasekile ku tlula mpimo, kambe hi tlhelo a pfa a swi vona leswaku Khomambilu wa yena na Mapatu a va hambananga, kambe yena o va na xitekelatlhelo. Hi twa Nkhavelani a yisa emahlweni a ku:

Entiyisweni vumbhuri bya Mapatu na Khomambilu a byi nonoha ku byi hambanyisa. Mhakanyana yintsongo

leyi yi va hambanyisaka a wu ri ntlhohe wa Mapatu lowo tlhela wu vuvumela. A ndzi tikumerile xikhombana lexi xa ha ku humaka evukhombeni. Kunene loko a tibile n'wana wa vanhu a o va khomba ya matabyana leyi ya ha bohaka mpamdzana. Wanuna a nga wanuna ndzo tikuma ndzi dlele ndzi kokela. Ndzi tsaka ni ku tinyungubyisa hi vuntshwa bya Mapatu.

Nkhavelani swi fike laha a pfumelelaka miehleketo ya yena leswaku a endla swin'wana na swin'wana leswi a swi vonaka. Loko a lava ku hlayisa vamakwavo va yena a pfumeleriwa ku va hlayisa. Mhaka leyi yi seketela hi leswi landzelaka:

Ndzi tsaka ni ku tinyungubyisa hi vuntshwa bya Mapatu. Ndzi n'wi rhandza lero ndzi n'wi pfumelela ku endla ku rhandza ka yena. Ndzi tshika a pfuna makwavo wa yena wa le Bochabelo le Free State hi mali. A a pfa a n'wi rhumela swambalo swa vana, swirhokwana, swiburukwana ni swihembana hambi swikipa (P. 76).

Swiendlo swa Nkhavelani hinkwaswo a swi tshikilela vutomi bya nsati wa yena Khomambilu hikuva yena a nga ha pfuniwi hi nchumu na vana va yena. A endlela vana va muhlekisano ni vamakwavo va nsati wa yena. Rirhandzu leri a ri na rona eka Mapatu ri endle leswaku a pfaleka mahlo. A a nga ha koti ku tiva leswaku u na vana va yena va ngati ku katsa ni nsati loyi a nga lo tilovolela ekaya. Leswi swi seketela hi leswi swi landzelaka:

Rirhandzu ri ndzi pfala mahlo ri endla ongeti ndzi lo rileriwanyana. Ndzi nga vileli hi endlelo ra Mapatu. Ndzi khensa ku vona a rhandza makwavo ni vana va yena. Swi va erivaleni eka mina leswaku na va mina vana u ta va rhandza. Tintswalo ta yena a ti ndzi hlamarisa. Ndzi tivula wa nkateko ku va a ri wa mina. Ndzi lurhela. Ndzi thamba ku fana na homu leyi lerhisiweke. Rirhandzu ri ndzi humba dzanu (P.76).

Rirhandzu leri a ri vula ra xigangu xa yena a ri nyanyisa ku hlupheka ka nsati wa yena Khomambilu. Nkhavelani a a swi vona leswaku wa dyela. A vona ongeti wa rhandziwa. Mhaka leyi yo komba ku ri wa phuntisiwa yi seketela hileswi landzelaka:

N'wana wa Muxwexwe xi tshamile xi ndzi xiyisisisa kahle, xi rhiya moya, ivi xi swi vona kahle leswaku la, xi lo dlaya xi kokela (P.76).

Nkhavelani u yisa emahlweni a endla switshembiso eka Mapatu. U hetelela a teka xiboho xa leswaku yena a nga lavi ku ya ekaya hikokwalaho ko rhandza Mapatu swinene. Nkhavelani u byela Mapatu a ku:

Mapatu wa mina, kumbexana u nyenya ku ndzi boxela ta mbilu ya wena hikwalaho ka ku va ndzi vhakachile ekaya n'hweti leyi hundzeke? Loko u nga lavi leswaku ndzi ya ekaya u nga kali u chava nchumu, wo ndzi hlamusela. Mina ndzi tiyimisela ku tirhela wena, ku ku

tsakisa, ku ku endlela hinkwaswo ni ku ku hanyela. U
nga chavi nchumu. Ndzi nuna wa wena (P.76)!

Nkhavelani ui tiboha ku ka a nga ha yi ekaya, a tshama eJoni na Mapatu. Nkhavelani u tshembisa Mapatu leswaku u ta n'wi tirhela vutomi hinkwabyo. Hi marito man'wana, u nyanyula Mapatu hi ku n'wi tshembisa leswaku na siku na rin'we a nge he pfuki a mukile naswona u ta tirhela yena ntsena laha misaveni. A nga ha lavi ku tirhela Khomambilu loyi a nga n'wi lovola endzhaku ko n'wi tshembisa leswaku u n'wi rhandza swinene endzhaku ko n'wi lovola. Rirhandzu ra yena ra hlamarisa hikuva u tshembisile Khomambilu leswaku u ta ri hlaysela yena ntsena. Ku cinca loku ka miehleketo ya Nkhavelani mayelana ni rirhandzu leri a nga ri tshembisa Khomambilu ku ya emahlweni loko a ku:

Nkata, xana loko u chava mina u ta tshemba mani ke?
Xana a wu tshembi leswaku hakunenenene ndzi nuna
wa wena? Murhandziwa, ndzi boxele, u nga chavi
nchumu. Ndzi te ni loko ku ri leswaku a wu swi tsakeli
leswaku ndzi ya ekaya u nga kali u chava ku ndzi
beyala. Boxa nkata mina (P.77)!

Laha Nkhavelani u vulavula marito yo khongotela eka Mapatu. U n'wi vula "nkata mina", a rivala hi Khomambilu loyi a nga n'wi byela leswaku na yena i nsati wa yena.

Mapatu u byela Nkhavelani leswaku yena u na vana vambirhi ku nga jaha na ntombi. Hi leswi a a chava ku n'wi byela swona. Leswi a swi boxa hikuva a swi vona leswaku u dlele a kokela hikuva Nkhavelani a a nga ha ri ni mhaka ni le kaya ka yena eGedeni. Loko Nkhavelani a hlamula Mapatu u ri:

Hawu, Mapatu wanga! Xana hi yona mhaka leyi a yi ku chavisa ku ndzi boxela yoleyo? Nkata mina, xana a wu tivi leswaku vana va wena i vana va mina? U nga va u chavisiwa hi yini ku ndzi byela mhaka ya muxaka wolowo? (P.77).

Marito lawa ya tiyisisa swinene ku va Nkhavelani a tinyiketela ku hlayisela Mapatu vana va yena, a rivala leswaku Khomambilu nsati wa yena wa xitekwa ni vana va yena-xidzi va le ku dlaweni hi ndlala ekaya.

Nkhavelani u vula leswaku yena a hi xiphukuphuku ku ka a nga hlayisi vana. Swi endla hi vavanuna va swiphukuphuku. Leswi a swi endliwa hi Nkhavelani a tibyela leswaku hi yena ntlhari laha misaveni, a rivala leswaku leswi a nga ku swi endleni hi swona swi endliwaka hi swiphunta eJoni. Yena a ri ku tiphineni swinene hi nkarhi wolowo. A rivala leswaku vana ni nsati va le ku xanisekeni ekaya hikokwalaho ka ku dlawa hi ndlala hileswi yena a nga ha rhumeli mali ekaya. Ku tshikilela ku ya emahlweni hi twa a ku:

Futhi loko ku ri ku rhandza ka mina ndzi ta ku ku hela ka n'hweti yoleyi ho vtheta hi ta va teka xikan'we vana lava hina hi ta tshama na vona kwala, hi tinyungubyisa hi vona hi ri yexe (P.78).

Ntshaho lowu wu kombisa swinene ku va Nkhavelani a tsakela swinene ku hlayisa vana va Mapatu. Nkhavelani u rhandza leswaku vana va Mapatu va tekiwa va ta tshama eJoni laha a nga ta kota ku va hlayisa va ri ekusuhi. Nkhavelani u hetelela a hlambanya

leswaku ekaya ka yena eGedeni a nge he pfuki a tsemakanyile ni siku ni rin'we. Hi twa a vulavula leswi landzelaka:

... ni ku titwa ndzi nga titwangi kahle ndzi ku:"U nga vileli dali, ni le kaya a ndza ha yi. Loyi a nga ta pfuka a ndzi vonile eGedeni a a ndzi tsemi nenge, mphyu, ya mina hi lawa! (P.78).

Swiboho ni switshembiso hinkwaswo leswi Nkhavelani a a swi byela Mapatu a nga swi langutelangi hikuva yena (Mapatu) a nga vulangi nchumu hi ku tshika Khomambilu ni vana va yena va dlawa hi ndlala ekaya. Khomambilu u ringetile ku tsala mapapila a tsalela nuna, kambe mapapila ya nga hlamuriwi. Mhaka leyi yi seketeriwa hileswi swi landzelaka:

Mapapila na wona a a ndzi tsalela, kambe mina ndzi nga hlamuli. A a nga heli mbilu, a ya emahlweni a ndzi tsalela, kambe na mina ndzi ya emahlweni ndzi nga hlamuli (P. 79).

Khomambilu u ringetile ku vulavurisana ni vatswari va yena hi mhaka leyi ya ku tikeriwa ka yena. Kambe a swi n'wi pfunanga nchumu. Vatswari va yena va ringetile ku n'wi rhumela kwale xilungwini. Ni vanhu lava yena Nkhavelani a swi vona leswaku i vanhu va dzanu hikuva va kota ku hlayisa mindyangu ya vona.

Loko Khomambilu a yile Joni, Mapatu a nga pfumeli leswaku n'wini wa nuna a ya ekamareni leyikulu. Nsati lonkulu a a fanele ku rhumeriwa ekamareni yo tshama kona.

Hambi ku ri ku bula a va bulela kwale kamareni ro tshama eka rona. Khomambilu u kale a kuma khwiri ra n'wana wa yena wa xisivarhumbu va ri karhi va yivana kunene na nuna hi ku chava xigangu xa yena Mapatu. U kale a twa ku vava ku tlula mpimo, a nga lavi ku twa nchumu hi Nkhavelani. Hi twa a ku:

... makumiwelo ya yena ya endlile leswaku mana wa yena a hlambanya leswaku a nga lavi ku twa nchumu hi wanuna. U hetelela hi ku boxa leswaku loko ku ri mina a a nga ha lavi hambu ku ri ku twa masema ya mina (P.80).

Nkhavelani loko a twa nsati wa yena a vula leswaku a nga ha lavi ku n'wi vona, u ve a tsaka swinene. Ku tsaka loko ku endla leswaku a tsandzeka ni ku vona ku xaniseka loko a ku ri kona eka Khomambilu. U hetelela a vula leswaku u n'wi pfunile swinene loko a vula marito yo a nga ha lavi ku twa nchumu hi yena. Hi marito man'wana, Khomambilu a ri ndzhwalo eka Nkhavelani. Nkhavelani hi byakwe u ri:

... futhi a ndzo twa a ndzi pfunile loko a hlambanya leswaku a a nga ha ta pfuka a wu vekile wa yena ni siku ni rin'we ra mangava le Vosloorus a ndzi tshama kona. Eka mina a wu ri nkateko loko a nga ha ti laha a ndzi tshama kona hikuva ana se ndzo n'wi vona a ri ndzhwalo lowukulu loko a tshunela laha ndzi nga kona.

Khomambilu u vile a teka xiboho xo n'wi humesa emiehleketweni ya yena ni le mbilwini ya yena. A a nga ha vulavuli nchumu hi nuna wa yena Nkhavelani. U hele a tibyela leswaku yena a nga na nuna.

Nkhavelani a titwa a tsakile ku vona Khomambilu a nga ri na mhaka na yena. Loko vanhu va tshuka va ringeta ku n'wi lemukisa hi vuhava bya vudalidali bya nsati wa yena Mapaptu, a a va holovisa swinene. A tlhela a nga ha va hlamuli.

Rirhandzu ra yena na Mapatu ri tile ri ta onheka loko a helela hi ntirho hikokwalaho ka mavabyi. Va yenganile a tirhisa mali hinkwayo. U kurisile na yindlu a tlhela a xava nhundzu yintshwa ya le ndzeni kutani loko va vona leswaku se yi herile va n'wi hlongola.

Nkhavelani u heleketiwile ekaya eGedeni hi vanhu lava a va huma kwale tikweni ra ka vona. Hi nkarhi lowu a ri hava na tiki exikhwameni hikokwalaho ko dyiwa hi Mapatu.

Ku vuya ka Nkhavelani hi le Joni vana va yena va ve va n'wi amukela. Khomambilu u kale a kanya mbilu a boha ku ka a nga amukeli nuna hikokwalaho ka mbitsi leyi a nga n'wi dyisa yona. Ku tikeriwa loku a ku vangile emiehleketweni ya yena a wu ri wa xiyimo xa le henhla swinene. A vavisekile ngopfu evuton'wini bya yena.

3.2 Ndlandlati ya Malenga

Eka tsalwa ra **Ndlandlati ya Malenga**, N'wakhazamula hi yena loyi a a vangeriwa ku tikeriwa lokukulu swinene. Ntshikilelo lowu wu ve kona endzhaku ka loko nuna wa yena a khorwile eJoni kutani a ta vuya a vabya vuvabyi bya rifuva.

Leswi swi endle leswaku a va ni ku tikeriwa hikuva a nga zangi a kombiwa rirhandzu hi nuna wa yena. Yena o hlupheka na vana, tata wa vona a ri karhi a hanya.

Loko a ta va a vuyile hi le Joni vandyangu wa ka Maluleke a va kalangi va n'wi nyika nkarhi wo endla leswi a swi tsakela ku pfunisa nuna wa yena xiswona. Hi vona n'wana wa yena a rhangelela a vula leswaku laha mutini ku endliwa leswi papantsongo wa yena Xihlayamagoza a vulaka swona ku nga ri leswi mana wa yena a rhandzaka swona. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa ya landzelaka:

... mina a ndzi pfumeli leswaku N'wa-Khazamula a nga sala a hi fumafuma wonge hinkwerhu ka hina ho va vana vakwe. Tatanantsongo vona Xihlayamagoza hi ta yingisa vona ntsena (P.6).

Marito lawa ya kombisa ku tikeriwa ka N'wa-Khazamula hikuva yena a va lavi leswaku a yingiseriwa hikuva Xisandzhaku a ri nuna wa yena. A a fanele a endla hinkwaswo leswi a swi tsakela hi nuna wa yena.

N'wana wa Xisandzhaku waxisati u lava leswaku ku endliwa ku rhandza ka Xihlayamagoza xikan'we na yena. Hi twa N'wa-Xisandzhaku a ku:

Ase! Muti lowu u nga wu fambi hi nhlana kavula xisoheho xa mbuti hina van'wana a hi dyi. Tatanantsongo u vulavurile. Hi wona ya mina wolawo (P.7).

Marito ya N'waxi-Sandzhaku ya kombisa ku tikeriwa ka mhanintsongo wa yena hikuva u kombisa leswaku a ku na nchumu lexi nga endliwaka hi N'wa-Khazamula ivi xi pfumeleriwa.

N'wa-Khazamula u tikomba a twile ku vava hi mavulavulelo ya N'wa-Xisandzhaku. Hi twa a vula marito lawa:

Wena N'waxi-Sandzhaku u ta ya fuma le vukatini bya wena le Matelele. Xisandzhaku wa mina, Mijaji i nomborowani. Loko mi nga ndzi tivi kahle mi ta suka hi mbhonyamponye laha mutini lowu. Loko mi nga hetu kahle mi ta swi kuma hi xin'wexin'we haleno ka hina va Mjaji. Swo boha leswaku ho vulavula swi twiwa hi mani na mani. Swa boha. Swi boha swi nga chuchi (P.8).

Loko a ri karhi a ringeta ku lava leswi a tsakelaka swona hi nuna wa yena. Va hela va n'wi vula leswaku wa penga. Hi ku vona ka N'wa-Khazamula a ri na mavonelo ya leswaku loko nuna wa yena a ya exibedhlele a nge he lunghi. Hi twa a vula leswi landzelaka:

N'wina mi lavaka ku susumetela nuna wa mina exibedhlele mo chava yini? (P.7).

N'wa-Khazamula u yisa emahlweni ku ka a nga tshembi xibedhlele loko a ku:

Ndzi vula leswo kumbe ma byi tiva vuvabyi lebyi lomu byi humaka kona, hikuva ma siveleta loko ndzi vula leswo a hi yeni hi ya vutisa. Loko Maluleke a fa u fela mina. Hi mina ndzi nga sala ndzi hlupheka nsati ni vana

va yena n'wina van'wana mi titsakerile emitini ya n'wina
(P.7).

Ntshikilelo lowu wu endla leswaku maendlelo ya vona hinkwawo a nga ma tshembi hikuva a ri na miehleketo ya leswaku wa navela leswaku nuna wa yena a fa a ta sala a ri yexe xikan'we na vana va yena.

N'wa-Khazamula a nga ri na ku tshemba leswaku nuna wa yena u vabya rifuva hi ntiyiso. Hi swona leswi swi endlaka leswaku a nga lavi leswaku a ya exibedhlele. N'wa-Khazamula a tsakela leswaku nuna wa yena a yisiwa etin'angeni ku ta ya twiwa leswaku vuvabyi lebyi byi sungurise ku yini. Loko nkarhi wa ku Xisandzhaku a yisiwa exibedhlele wu fikile hi twa N'wa-Khazamula a ku:

Hi nga vuli loko mi famba mi kumba tisikiti mi ta ku i tithayizeze, i tithibila kasi mi lo famba mi swi ndanda. Loko hi vula ve hi nga vuli hi nga ta ya senga le ka mikhulu. U kona Mulungu wo tshungula ndleve. Hambileswi va nge Xikwembu xa pfuna i Maluleke wo ta tlhela a yima hi milenge ya yena a ntsakula hi ri karhi hi n'wi vona yaloyi? Ndzi nga beja mina. Ndzi hlambanya Mbhazima yaloyi wa manana. Mo n'wi yisa kwale lwandle va le matilweni va nge hi le qalelia, a ya hlamba kona kumbe u ta kumana na tintsumi ti n'wi hanyisa. Kambe xi kona lexi mi lavaka ku tirha xona hi ntsumbu wa yena phela ha mi tiva a mi yimayimanga. ... A yi ko xibedhele xa kona, hi ta vona loko a vuya a ri karhi a copeta (P.8).

N'wa-Khazamula a nga ri na ku tshemba ka leswaku nuna wa yena exibdhlele u ya eku hanyeni. A a ri ni ku tshemba leswaku u ta ya lova.

Loko a ta va a yisiwile exibedhlele N'wa-Khazamula na Xihlayamagoza va yile va ya n'wi pfuxela kutani va kuma a ri karhi a antswa swinene. N'wa-Khazamula u ehleketile leswaku nuna wa yena u antswisiwa hi swakudya swa kahle leswi swi dyiwaka exibedhlele. Hi twa loko a ku: "Mi ngo nyuka laha Golodivhiya, kasi mo dya yini? (P.16)".

U kala a nga tshembi leswaku xibedhlele hi xona xi nga hanyisa Xisandzhaku nuna wa yena. Hikwalaho a nge:

A ho kumbe mi tsakisa hi valavo tshwuka vatshwukeleni, hi ku va mi ehleketisa eJoni ka? Leswi vhela, mi nga vhelavahleka, a swo tidlayadlaya swinhwenyetana kwala?

Hambiloko a vona ku antswa ka nuna wa yena exibedhlele a nga na ku tshemba eka leswaku xibedhlele xi ta n'wi pfuna hikuva u tama a ha lava ku ya hlahluva hi tlhelo ra nuna wa yena. Hi twa N'wa-Khazamula a ku:

Mina ndzi kombela mali ya tinhlolo. Ma swi tiva leswaku Ximakasiki a nga na xikweleti. Hi lava ko ku ya vutisa, sweswi hi nga vulavurisa swona mi nga si ta haleno. Hi nga ka hi nga koti ku tshika swilo swi va tano hi nga endli nchumu. Loko swi ri swo ta na swo hi le Joni va ta hlamusela. Loko swi ri swa lava vo haha nivusiku naswona va ta hi kombisa tindlela ta swona (P.17).

N'wa-Khazamula u na ku tikeriwa ka leswaku vamuti a va n'wi pfumeleli ku ya etinhlolweni na nuna wa yena. Xisandzhaku na yena a nga n'wi pfumeleli, u yima na vamuti. Hi twa a ku:

... tshika swa tinhlole ta wena. Mina a ndza ha lavi nchumu xo fana na leswi u swi vulaka. Haleno hina vavabyi hi dyondzisiwavu rito ra Xikwembu. Hi dyondzisiwa xikhongelo xa Hosi na ku hambana na hinkwaswo swa vuxisi bya vangoma (P.16).

Hambiloko nuna a n'wi byela leswaku yena a nga lavi swa vangoma, yena u sindzisa nuna ku ri a n'wi nyika mali ya tinhlole. U ri: "Ndzi ri ndzi lava mali ndzi ya vutisa (P.)"

Xisandzhaku u vula leswaku loko vamuti va pfumelela leswaku ku yiwa eku hlahluviweni a nga ya na vona, kambe loko va ku a ku yiwi, yena a nga pfumeli ku kombisa leswaku mhaka leyi a yi endliwa hi vamuti a va lo twanana, kutani hinkwaswo leswi a swi tisa ntshikilelo lowukulu emiehleketweni ya N'wa-Khazamula hikuva yena a ri na ku tshemba eka mhaka ya tin'anga.

Emiehleketweni ya N'wa-Khazamula a ku nga ha ri kahle. A ku ri na na ku tikeriwa lokukulu. A nga ha koti ku vona na nkoka wa dyondzo eka vana va yena. Leswi a swi vanga ngopfu hikuva leswi yena a kombelaka ku ri swi endleka kumbe swi endliwa a nga pfumeleriwi. Hi twa a vula leswi landzelaka:

Ndzi tshikeni mina. Mi nga ndzi byeli hi swa vanhwanyana lava va madabadaba. Xikhohlola wa mina a ndzi lavi no twa swa swikolo swa n'wina. Loko a tiva ku tsala papila swi ringene. U ta tshika a nga hundzuka xihlangana-malini xo fana na tiphunjavunja leti (P.19).

Leswi swi komba swinene ku vaviseka loku ku nga kona eka N'wa-Khazamula hikuva a nga ha naveleli na vana va yena dyondzo. Yena u tsakela ntsena ku ya etinhloveni a ya kuma leswi yena a nga eku swi ehleketeni, ku nga ku vona n'anga yi hlahluva vuvabyi bya nuna wa yena. Ku arisiwa ka N'wa-Khazamula ku rhandza ka yena ka nuna wa yena swi n'wi endla wonge u lo hlangana nhloko. Loko vanhu va n'wi hlamula va n'wi pitsulela. Hi twa loko a petsulela wanuna ebazini a ku:

Ndzi ta ku kulula loko u nga ndzi tivi mina. U nga ehleketi leswaku mina ndza chava swilebvanyana leswi wena swonge i swa ximanga. U nga hambu u tolovela ku vulavula na mina wonge hi loko ndzi ri xisatana xa wena. Ndza bava, a ndzi miteki. Ndzi nkaka, ndza khalakhasa! U nga ndzi weli kharamela mina Mijaji, ndzi nga ku hluvula u sala u lo tha! U ta xavisa mana wa wena u kuma saka ra mbandi u ya nyika tata wa wena mi yi dzha swin'we eka n'wina. U ta ndzi kuma loko u ndzi lava ta le non'weni mina Mijaji.

Mavulavulelo ya N'wa-Khazamula a ya tikomba a nga ri kahle enhlokweni. Hi ku landza ntiyiso N'wa-Khazamula a ri kahle, a ri ni xiphiso xo aleriwa ku endla ku rhandza ka yena emutini wa yena. A ri hava loyi a yima na miehleketo ya yena. Vanhu hinkwavo a

Maluleke? Lexi mi xi chavaka u ta xi humesela erivaleni
Ximakasiki (P.25).

N'wa-Khazamula swi fike laha a nga vitana Ximakasiki hi nkanu, leswaku a ta hlahluva.
Hi twa Xihlayamagoza loko a arisa n'anga loko a ku:

Wena Ximakasiki, ndzi ku byela leswaku hi nga ka hi
nga hlahluvi tinhlolo n'wini wa muti a nga ri kona. Na
wena u nga ka u nga swi twisisi loko mhaka yo tani yi
nga endliwa emutini wa wena hi munhu wa xisati, loyi a
nga nghena hi xuma. (P.25).

Ximakasiki yena u lava ku endla ku rhandza ka N'wa-Khazamula, kambe yena u ni
nkucetelo wo va a lava mali. U lava ku sindzisa leswaku Ximakasiki a hela a biwa hi
ntshilani ku tlhela ku biwa na yena loyi a ri ni ku navela ku tiva lexi vabyisaka nuna wa
yena Xisandzhaku.

Mhaka ya N'wa-Khazamula na Ximakasiki yi fike ni le ka Ndzawulo ya Xiphorisa hikuva
Ximakasiki a biwe lero a ya na le xibedhlele ku ya pfuniwa.

Hambileswi N'wa-Khazamula a nga biwa, mieheleketo ya yena yo ya hlahluva tinhlolo a
nga yi cincangi. Loko nuna wa yena a humile exibedhlele u yisa emahlweni mhaka ya
tin'anga. Nuna wa yena a nga pfumeli hikuva yena se wa khongela a nga hayi
tin'angeni. Hi twa Xisandzhaku a ku:

Mhaka yin'wana leyi ndzi lavaka ku yi vula i ya vangoma. Mina a ndza ha lavi ku twa nchumu hi vona laha mutini wa mina. Ndzi tinyiketile eka Xikwembu xa le matilweni, ndzi hambana na swa misava ni vangoma va yona. Ndzi lava ntsena Xikwembu xi ndzi rivalela swidyoho swa mina (P.46).

Hambiloko nuna wa yena a n'wi byela leswaku a nga ha lavi ku twa nchumu hi swa vangoma, yena wa sindzisa ku vitana vangoma. Hi twa N'wa-Khazamula a vula marito lawa:

Ndzi ri Ximakasiki u tata kumbe mina na wena hi ta ya eka yena vusiku byebyi. Loko swi nga ri tano ndzi ta ya ku nwela byalwa ndzi ta vuya ndzi singitana na wena mina Mjaji (P.48).

Ku va N'wa-Khazamula a kala wo yima na yena, swi endla leswaku a vilela ngopfu emiehleketweni hikuva na n'wana wa yena a nga yimi na yena. U yima na vamuti ntsena. Hikokwalaho a nge:

A wo va xiphukuphuku-u tshama u vona n'wana a tshika ku yima na mhani wa yena, a ya yima na tata wa yena? (P.48).

Loko vanhu hinkwavo va ye eku etleleni, u ngungugmela a ya vitana Ximakasiki nivusiku ku a ta hlahluva. U fika a pfluxa nuna leswaku a pfuka a hlahluwiwa.

Xisandzhaku a nga swi tsakeli hikuva yena a humile eka swa tin'anga. Ku ala ka yena ku tikomba hi ndlela leyi:

Endlani leswi mi swi lavaka a ndzi nga pfuki mina, mo tixisa. A ndzi lavi no twa thyaka leri u ndzi byelaka rona, famba u ya femba va ka n'wina (P.50).

Loko va karhi va vulavurisa leswi n'wana wa vona Khapakhapa a ri ku swi tweni. U pfukile a ambala buruku a tshama kwale ndlwini. A ku ri hava lexi a ta xi endla hi nkarhi wolowo. Eku heteleleni N'wa-Khazamula u tekile banti a tlimba Xisandzhaku ku kondza a hundza emisaveni. Leswi swi endla leswaku Ximakasiki chuwa a ku: "Kasi a wu ndzi vitanela swona leswi? (P.51)".

Ku tikeriwa loku ku endle leswaku a hela a dlaye munhu. Endzhaku ko dlayiwa ka Xisandzhaku, Khapakhapa u tekile ximusana a dlaya mana wa yena ku katsa na Ximakasiki. Na yena Khapakhapa u hetelela a tihinga endzhaku ka ndhlayo lowu.

3.3 Eka Tsalwa ra Nkhavi wa le Ndzhaku Nkhavelani u va na mahanyelo ya kahle a nga si ya exilungwini. U rhandza nsati wa yena Khomambilu hi ndlela yo hlamarisa. Loko a ri exilungwini u yengana na Mapatu, a nga ha vuyi ekaya, vana ni nsati va dlayiwa hi ndlala. U vuya a ri xihothana a tsakela leswaku nsati ni vana va n'wi hlayisa.

Eka tsalwa ra Ndlandlalati ya Malenga N'wa-Khazamula hi yena loyi a twisiwaka ku vava hi hanyelo ra Xisandzhaku na vamuti hinkwavo. Loko Xisandzhaku a vuya hi le Joni a ri karhi a vabya vuvabyi bya rifuva, vamuti hinkwavo va alela N'wa-Khazamula ku ya lava n'anga yo ta lavisisa vuvabyi lebyi. Leswi swi endla leswaku N'wa-Khazamula a sindzisa ku ya lava na'nga, kutani Xisandzhaku a ala ku hlahluviwa hikuva se a hundzukile. Xisandzhaku u hetelela a tlimbiwa mikolo ku kondza a hundza emisaveni.

Xiamakasiki na N'wa-Khazamula va dlayiwa hi Khapakhapa kutani na yena a hetelela a tisunga.

NDZIMA YA 4

4 MBANGU

Mbangu eka tsalwa swi vula ndhawu laha timhaka ti hume/elaka kona ku ya hi ku hambana ka mikarhi leyi ti hume/elaka hi yona. Kennedy (1987:51) u hlamusela mbangu hi ku komisa a ku "By the setting of the story, we mean its time and place."

Shaw (1972:175) u ndlandlamuxa nhlamuselo ya mbangu hi ndlela leyi:

Milieu means environment, condition, medium. Milieu, a term from French, also means surrounding, sphere, element and background. The milieu of an author is the physical setting of his life and the intellectual climate of his times...

Laha henhla mutsari u hlamusela mbangu hi ku khumba swo fana na tshamelo, xiyimo, vuyimelo na matumbulukelo.

Shaw (1972:174) u ya emahlweni a hlamusela mbangu a ku:

Setting means the environment or surroundings of anything. The term is usually applied in literature to the locale or period in which the action ... takes place.

Mutsari u boxa leswaku mbangu eka matsalwa i ndhawu na nkarhi laha timhaka ti humeleaka kona.

Cohen (1973:45) yena u ri mbangu i:

... the effect of time and place of human experience.
These elements constitutes one of the most important considerations in literature, the setting.

Laha hi kuma leswaku Cohen u tshikilela swinene mhaka ya nkarhi na ndhawu na leswaku swilo leswimbirhi swi vumba mbangu lowu nga ni nkoka lowukulu ematsalweni. U tlhela a vula leswaku ndzawu na nkarhi swi na nkucetelo wo karhi eka vumunhu bya swumunhuhatwa.

Cohen u hetelela hi ku tiyisisa leswaku mbangu wu khumba swilo hinkwaswo leswi kumekaka endzhawini yo karhi.

4.2 Nkatsakanyo wa tinhlamuselo

Hi ku ya hi tinhlamuselo leti hi nga vula leswaku mbangu i ndhawu laha timhaka ta tsalwa ti humelelaka kona, ku nga tshamelo, xiyimo xa swilo, vutumbulukelo na nkarhi lowu tsalwa ri nga tumbuluka eka wona. Nkarhi wu hlamuseriwa ku ya hi nxaxameto wa timhaka, mpimo wa nkarhi na ku vuyelela ka timhaka to karhi. Leswi swi seketela hi Rimmon-Kenan (1988:77) loyi a nge:

Statements about order would answer the question “when” those about duration would answer the question “how long” and the statements about frequency would answer the question “how often?”

Swivulwa swa nxaxamelo swi nga xivutiso xa rini?, kasi swa mpimo wa nkarhi swona swi hlamula xivutiso xa ku fika kwihi?, Loko ku vulavuriwa hi ku vuyelela ka timhaka to karhi ka swivulwa swi hlamula xivutiso lexi nge: kangani?.

4.3 Nkoka wa mbangu eka tsalwa

Mbangu wu ni nkoka swinene eka matsalwa hinkwawo naswona vatsari va tirhisa mbangu ku humelerisa na ku vumba mhaka yihi ni yihi leyi va yi ehleketaka.

Hi ta boxa swilo swo hlayanyana leswi swi nga longoloxiwa hi Cohen (1973:25-30) ku kombisa nkoka wa mbangu ematsalweni. Cohen (1972:27) u sungula hi ku boxa leswaku “prose fiction, the possible uses of setting are endless.”

Cohen u hlamusela leswaku mbangu wu nga tirhisiwa hi tindlela to tala to hambanahambana.

Cohen u ya emahlweni a longoloxa nkoka wa mbangu hi ndlela leyi landzelaka, ku kombisa leswaku leswi swirungulwana swi nga kona vatsari va tirhisa mbangu ku anamisa no kurisa swihungwana sweswo. Cohen u tihela a boxa leswaku mbangu wu tala ku khomanisiwa ni mpaluxo ku pfuna ku boxa laha tsalwa ri humelelaka kona na

nga ha vuyi, ku xaniseka ni swin'wana leswi a swi humelela kwale xilungwini. Tindhawu leti ti nga longoloxiwa hi ndlela leyi: Xitolo xa ka Beyimani, muti wa Nkhavelani eVosloorus, eGedeni ematikoxikaya ka Nkhavelani, Xigubu xa le Phelandhaba, eka N'wamitwa, ebobon'wini, Mabidulu, Rhelela, Jogweni, Muthomeni, Matlilibangi, Rhoyimiti, Rhobeni, Wali na le ka Xidzhumba na Boksburg.

Mutsari u paluxa mbangu hi ku tirhisa xitolo xa ka Beyimani ku ri laha Nkhavelani a a tirha kona ku sukela ekaya ni le xilungwini. Vanhu va le Gedeni a va xava kona eka Beyimani laha a ku tirha Nkhavelani naswona Nkhavelani a tirha hi ku tshembeka. Mutsari u ri:

A ku ri hava siku ro karhi ra vhiki kumbe n'hweti leri a ta hi rona. Siku rin'wana na rin'wana a tshuka a ta ku ga!
(p.37).

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi ku tirhisa ndyangu wa Nkhavelani, wu ri wona ndyangu wa ximunhuhathwankulu, ku nga Boksburg, eVosloorus laha a ku tshama Vantima ntsena. Mhaka leyi yi paluxiwa hi ndlela leyi:

Ku fika ka mina kwale Bosburg, ndzi kume leswaku mhaka ya ndzhawu ya ku tshama kona a yi lulamisiwile khale. Nkulukumba Beyimani a ndzi lulamiserile ndzhawu ya ku tshama le mutini wa Vantima wa Vosloorus. Yindlu ya kona yi ri eka xiphemu xa muti lowu xa Dindli mafambelo exikarhi ka muti lowu ni doroba a ya olova ngopfu. Hi masiku a hi famba hi mabazi mpundzu ni madyambu man'wana ni man'wana. Mabazi lawa ya ka Putco a ya hi hambanisa hi ndlela leyo hlamarisa ni ku khenseka swinene (P.38).

Mbangu lowu wu kombisa swinene leswaku vutomi bya le Vosloorus a byi ri kahle swinene. Hi tlhelo ra mafambelo a va kota ku ya hinkwako lomu va ku rhandzaka hi nkarhi lowu va wu lavaka va nga kavanyetiwi kumbe ku kanganyisiwa hi swo karhi.

Mutsari u tlhela a kombisa mbangu hi ku tirhisa tindzhawu leti va Nkhavelani a va hlanguana na vanhu va kona loko va phikizana exigubini. Hi twa Nkhavelani a ku:

Xana a hi ta swi twisa ku yini hikuva Muggivela ni Nsoto yin'wana ni yin'wana a hi ya eswigubini lomuya ka va Mabidula, Rhelela, Jogweni, Muthomeni, Mitlilibang, Rhoyimiti, Rhobeni hambu ku ri lomuya ka va –Wali? (P.39).

Leswi swi kombisa swinene mbangu hi tlhelo ro tiphina etikweni leri Nkhavelani a huma eka rona. Swilo leswi a tiphina hi swona a swi ri swa ndhavuko swo fana na swigubu laha a ku hlanguana mitlawa yo hambanahambana yi phikizana.

Mutsari u tlhela a paluxa mbangu hi ku tirhisa tindhawu ta le makaya. Tindhawu leti ti paluxa ku tiphina loku va nga na kona loko va ri eku hlambeni emikoveni. Hi twa Nkhavelani a ku:

Muggivela wa kona hi lo pyo, ka ha ri mixo swinene, hi kongoma eku hlambeni ebobon'weni. Hi fikile hi hlamba hi tighedhlile, ivi hi basa hi ku caca! Ku suka kwalaho hiloko hi tlhelela ekaya (P.43).

Mutsari u yisa emahlweni a kombisa mbangu wa le matikoxikaya, laha a ku bombiwa hi ku cina xigubu. Hi twa loko a ku:

Ku huma ka Phelandhava a ku fanele ku nghena hina va Gedeni. Yi te loko Phelandhava yi huma, ti sungula ta Gedeni. Va swi ba switiringu va-xegani na va-xigijani. Ku twa ntsena switiringu, muti hinkwawo wu ndzava. Swikhegudyana ni swikhalabyana swi sukela timbita ta mabyalwa ti lo yima ku ta vona Gedeni. Vatswatswi ni vakulukumba va miti va nga ha tikoti hi ntsako ... Van'wana a va lo twa hi ndhuma ya le Gedeni (P.46).

Mutsari u tirhisa mbangu wa le xilungwini hi ku tirhisa lokhixi ra Vosloorus laha Nkhavelani a tshama kona ni muhlekisani wa yena Mapatu. Evosloorus hilaha Nkhavelani a nga sungula kona ku vabya laha swi fikelelaka leswaku Valungu va yena va n'wi humesa ni le ntirhweni. Hi twa Nkhavelani a hlamusela a ku:

Loko Valungu va mina va vona xiyimo lexi xa mina xa ku vangwiwa hi mavabyi, ku katsa ni malembe ya mina, hiloko va ndzi nyika penceni ya vuhotha bya mina. Leyi a yi ri ndlela yo olova ya ku ndzi hlongola entirhweni. Leswi swi vula leswaku ntirho se wu ndzi helerile. A ndzo fanela ku titsheмба ndzi nga ha pfukeli entirhweni wa Valungu (P.113).

Mutsari u paluxa mbangu hi ku tirhisa ndyangu wa Vosloorus hi ku tirhisa muti wa Mapatu ni laha Nkhavelani a tirha kona. Mbangu lowu wu humeseriwa erivaleni hi ku xaniseka ka Nkhavelani. Ku xaniseka loku ku endla leswaku a tsundzuka nakambe ematikoxikaya emutini lowu a nga siya nsati ni vana va yena kona. Hi twa a ku:

Enkarhi wa sweswi miehleketo ya mina a yi nga suki le kaya. A swi antswa ndzi muka, ndzi ya eka nsati wa mina wa madyondza Khomambilu wa mina. Kasi xona i ncini xi nga ndzi sukerisa nsati wa mina? Xana a ku nga ri yena Khomambilu a ndzi humeseke elawini? Xana a hi mina ndzi nga wisa Khomambilu vele? Xana a ndzi xi tiva lexi tsutsumiseke lexi loyi a wiseke Mapatu vele? Kona loko ndzi fika kona kwale kaya Khomambilu u ta ku yini hi mina? (P.110).

Mbangu wu tlhela wu kombisa ku va Nkhavelani a tisola sweswi a nga kula ku va a tshikile Khomambilu hikokwalaho ka ku yengiwa hi Mapato. Swivutiso leswo tala laha henhla swi kombisa ku va Nkhavelani a ri ku xaniseki swinene, u hetelela hi ku ka a nga ha tshembi leswaku loko a fika ekaya u ta amukeriwa hi muti wa yena. Hinkwaswo leswi swi susumeta leswaku a tlhelela ekaya eka nsati wa yena a ri xihothana.

4.5 Mbangu eka tsalwa ra Ndlandlalati ya Malenga

Eka tsalwa ra **Ndlandlalati ya Malenga** mbangu wu humeseriwa erivaleni hi tikoxikaya ra ka Xibasa. Ntlangu lowu wu humelela emutini wa Xisandzhaku Maluleke endzhaku ko vuya exilungwini a ri karhi a vabya.

Mutsari u paluxa mbangu hi ku tirhisa muti wa ka Maluleke, laha xisandzhaku a vabya a ri kona. Vamuti wa ka Maluleke va kumeka va hlengeletanile endhawini yin'we, va kanela ndlela leyi va nga yi tirhisaka ku tshamisekisa mavabyi ya Xisandzhaku. Xihlayamagoza u rungulela vamuti hi ndlela leyi:

Mi vitaniwa hi mina n'wina vamuti wa ka Maluleke. Ndzi rhandza ku mi tivisa leswaku ndzi kumile xileriso xo huma eka makwerhu n'wini wa muti lowu. Hinkwenu ma swi vona leswaku swivavi swo kulela swiya emahlweni. O ya a kwempfeka wonge i ringoti ra ntsembyana, kutani yena n'wini u kombela ku yisiwa exibedhlele. Tanihi laha mi swi tivaka hakona munhu i ndlopfu, a nga hanyi hi murhi wun'we tanihi yona yi khaputaka laha na lee! Xichangana xa va tolo xi ri: "rikari va lavela ematini." Leswi yena n'wini a nge hi n'wi yisa exibedhlele xa Madonoro eGolodivhiya, a hi wiseni timbilu ta hina hi amukela xileriso xa yena. Hi yona mhaka leyi ndzi mi vitanelaka yona n'wina vamuti wa vaxadzi, leswaku hi twanana ... (P.4).

Eka mbulavurisano wa vona, vamuti hinkwavo va pfumelelanile ku n'wi yisa exibedhlele xa Golodivhiya. N'wa-Khazamula hi yena a alanaka na mhaka leyi ya xibedhlele a ri yexe hi ku va a tsakela leswaku a ya etin'angeni ku ya lavisisa lexi dyaka nuna wa yena Xisandzhaku. Lexi n'wi khomeletaka i ku pfumala mali leyi a lavaka leswaku nuna wa yena a n'wi nyika yona. Loko va ri exibedhlele hi twa a ku:

Mina ndzi ta kombela mali ya tinhlolo. Ma swi tiva leswaku Ximakasiki a nga na xikweleti, naswona

Mutsari u tlhela a kombisa mbangu hi ku tirhisa ehubyeni laha a ku fanele ku tengiwa timhaka ta Ximakasiki na Xihlayamagoza. N'wa-Khazamula a kala a pfaleriwa ekhotsweni hikokwalaho ko phikizana ni muchuchisi.

4.6 Nkomiso wa ndzima

Mbangu wa matsalwa ya **Nkhavi wa le Ndzhaku na Ndlandlalati ya Malenga** wu kombisiwa swinene hi tindhawu ta le makaya ni ta le xilungwini. Exilungiwni hilaha Nkhavelani na Xisandzhaku va nga ya tirha kona vanga sapoti miti ya vona, vana ni vavasati va vona va sala va xaniseka swinene, kutani va hetelela va vuya emakaya ya vona va ri karhi va vabya. Xisandzhaku u vuya a hundzukile a ri mukriste, a hetelela a ala ku hlavuviwa ku kondza a timbiwa a hundza emisaveni.

ku tirhisa tinhlolo ehenhla ka vuvabyi bya Xisandzhaku, leswi naswona a swi endla leswaku a nyanya ku xaniseka emiehleketweni.

Mbangu wa matsalwa ya **Ndlandlalati ya Malenga na Nkhavi wa le Ndzhaku** wu kotile ku humelerisa mhaka leyi a ku lavisisiwa yona ya ku tekeriwa ehansi ka vamanana. Leswi swi kombisa leswaku swiyenge hinkwaswo swa matsalwa swa swi kota ku humelerisa mongo wa rona hi ku olova erivaleni.

5.2 SWIBUMABUMELO

Eka dyondzo leyi ku bumabumeriwa leswaku vavanuna va fanele va tshika hanyelo ra vona ro xanisa vavasati emiehleketweni. Ku xaniseka ka vavasati emiehleketweni ku endla leswaku va bvinyeka miehleketo, va nga ha swi tivi leswaku va fanele va endla yini kutani va hetelela hi ku hanya vutomi lebyi nga amukelekiki evanhwini. Eka vanhu swiendlo swa vona swi va swi fana ni swa lava vo hlangana nhloko hikuva eku heteleleni vutomi bya van'wana bya famba.

Hi tlhelo ra milavisiso mutsari u bumabumela leyi landzelaka:

- Nxopaxopo wa mitlangu (games) ya ndhavuvo ya Xitsonga.
- Nkoka wa swimilana swa xintu swa Xitsonga.
- Mathyelo ya mavito ya tihosi ta miganga yo karhi.
- Dyondzo ya yin'wana ya matsalwa ya mitlangu eka Xitsonga.

6 TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

6.1 Matsalwa lama nga xopaxopiwa

Mahatlane, A.D. 1992. *Ndlandlalati ya Malenga*: Pretoria. J.L. Van Schaik Hatfield.

Mkhari, N.B. 1996. *Nkhavi wa le Ndzhaku*: Forest Drive. Maskew Miller Longman.

6.2 Tibuku leti tshahiweke

Abrams, M.H. 1981. *Glosary of Literary Terms*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Acholtz, M.B. & Litt, M.G. 1978. *Women in African Literature Today*. London: James Currey Limited.

Allsopp, H. 1992. *You and the Constitution*: Pietermaritzburg. Blacksash.

Appignanesi, L. 2008. *A History of woman and the mind Doctors from 1800 to the Present*. Chicago Press.

Barker, R.L. 1991. *Social Work Dictionary* (2nd Edition): Washington DC. National Association of Social Workers.

Barnet, S. et al. 1977. *An Introduction to Literature*. Boston: Little Brown and CO.

Cohen, B.B. 1973. *Writing about literature*: Scott, foresman and company: Illinos.

Collins, W. 2006. *Collins English Dictionary* (2nd edition): London. Harper and Collins Publishers.

Constitution of the Republic of South Africa, Founding Province (1986).

- Davel, C.J. 2000. *Introduction to child law in South Africa*: University of Pretoria. Juta and Company Ltd.
- Dabash, R.E. and Dabash, R, 1999. *Violence against wives*: New York. Free Press.
- Dunkie, K. 1997. *Helping a woman who is abused: Johannesburg. People Opposing Women Abuse (Powa)*.
- Flowers, R.B. 1994. *The Victimization and Exploitation of women and children*: New York. McFarland and company.
- Garbarino, J., Stocking, S.H. & Collins, A.H. 1980. *Protecting children from abuse and neglect*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Grace, W.J. 1965. *Response to literature*: New York: Macgraw-Hill.
- Gross, F.A. 1985. *Youth Crisis*: Cape Town. Juta and Company.
- Joubert, R. and Prinsloo, S. 2000. *Educational Law Prcatical Duid fro Educators*: Pretoria. Van Schaik Publishers.
- Kennedy, X.J. 1987. *Literature: An Introduction to Fiction. Poetry and Drama*: Scott, Foresman and company, Glenview, Illinos: London.
- Mashao, S.R. 2004. *Portrayl of child and woman abuse with specific references to selected Northern Sotho Novels*: Unpublished M.A. Dissertation. Sovenga: University of Limpopo.
- Neuman, W.L. 1997. *Social Research Method: Qualitative and Quantitative Approach*: University of Winconsin. Whitewater.
- Pagelow, M.D. 1984. *Family violence*: New York. Praeger.
- Peck, J. & Coyle, M. 1984. *Literary Terms and Criticism*: London. MacMillan Education Ltd.
- Perrine, L. 1978. *Story and structure*. New York: Harcourt, Brace Joranorich Inch.

- Pretorius, W.J. and Swart, J.H.A. 1982. *Teaching African Literature*. Unisa: Pretoria.
- Rautenbach, I.M. & Malherbe, E.F.J. 1999. *What does the Constitution say?* RAU.
- Raylene, K. 1999. *Protecting Constitutional Rights*.
- Rimmon-Kennan, S. 1983. *Narrative Fiction – Contemporary Poetics*, methuthi: London.
- Scholtz, J & Litt, K. 1988. *Diagnosing Emotional Abuse and Neglect of children*: Pretoria. Weskoppies Hospitaal.
- Shaw, H. 1972. *Concise Dictionary of literary Terms*: MCgrew Hill. U.S.A.
- Stone, S. et.al. *The Short, An Introduction*: MCgrew-Hill. U.S.A.
- Webster, H.J. 2000. *Literary Criticism: An Introduction to Theory and Practice*. New Jersey: Englewood Cliffs.